

ΠΑΝΤΕΙΟΝ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

PANTEION UNIVERSITY OF SOCIAL AND POLITICAL SCIENCES

ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΠΙΣΤΗΜΗ ΚΑΙ ΝΕΟΤΕΡΗ ΙΣΤΟΡΙΑ»
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΝΕΟΤΕΡΗ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ

Ο ελληνοτουρκικός ανταγωνισμός για τους μουσουλμάνους Ρομά της
Θράκης

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Αλέξανδρος Ταραράς

Αθήνα, 2024

Διμελής Επιτροπή

Λίνα Βεντούρα, Καθηγήτρια Παντείου Πανεπιστημίου

Λάμπρος Μπαλτσιώτης, Επίκουρος Καθηγητής Παντείου Πανεπιστημίου (Επιβλέπων)

Copyright © Αλέξανδρος Ταραράς, 2024

All rights reserved. Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας διπλωματικής εργασίας εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της διπλωματικής εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Η έγκριση της διπλωματικής εργασίας από το Πάντειο Πανεπιστήμιο Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών δε δηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα.

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Abstract	6
Εισαγωγή	7
Κεφάλαιο πρώτο: Οι Ρομά στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο	10
Μύθος καταγωγής και διαρκής μετακίνηση	10
Το τσιγγάνικο στερεότυπο	11
Βαλκάνιοι Τσιγγάνοι	13
Κεφάλαιο δεύτερο: Η ιδιαιτερότητα της Θράκης	15
Η Συνθήκης της Λωζάνης	15
Η αρχή της αμοιβαιότητας	16
Μειονοτικές πολιτικές ως συνάρτηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων	17
Πρώτη περίοδος 1923-1954.	17
Δεύτερη περίοδος 1955-1990.	18
Τρίτη περίοδος 1991-σήμερα.	19
Κεφάλαιο τρίτο: Οι Ρομά της Θράκης ως συνιστώσα της μειονότητας	21
Επίσημες και ανεπίσημες καταγραφές	21
Διαφοροποιήσεις από τους Ρομά της υπόλοιπης Ελλάδας	22
Κεφάλαιο τέταρτο: Αναπαραστάσεις των μουσουλμάνων Ρομά ένθεν και εκείθεν	25
Τουρκικό ενδιαφέρον	25
Ελληνικό ενδιαφέρον	27
Αμυντικός αυτοπροσδιορισμός	29
Κεφάλαιο πέμπτο: Σύγκρουση εθνικισμών	33
Δροσερό Ξάνθης, η "πρωτεύουσα" των Ρομά	33
Η περίπτωση του συλλόγου "Ελπίδα" και της Σουλεϊμάν Σαμπιχά.	34
Τζαμί στο Δροσερό.	36
Ανταγωνισμός - με άλλους όρους - και στον Έβρο	37

“Δεν είμαστε Ρομά!”.	38
Ομοιότητες και διαφορές.	40
Κερδισμένοι ή χαμένοι;	42
Συμπεράσματα	44
Πηγές	47
Εφημερίδες	47
Ιστοσελίδες	47
Βιβλιογραφία	48

Περίληψη

Οι μουσουλμάνοι Ρομά της Θράκης αποτελούν ένα μικρό μόνο ποσοστό του συνόλου των πληθυσμιακών ομάδων με παρόμοια πολιτισμικά χαρακτηριστικά που απαντώνται στην ελληνική επικράτεια και ομαδοποιούνται σήμερα - έστω και καταχρηστικά - υπό τον όρο Ρομά. Εντούτοις είναι η μοναδική ομάδα που κατέστη εξαρχής ορατή στη δημόσια σφαίρα καθώς συνιστούσε μέρος της επίσημης μειονότητας της Θράκης ελέω της συνθήκης της Λωζάνης, ενώ αργότερα έγινε αντικείμενο διαμάχης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας όταν η δημογραφική της δύναμη άρχισε να γίνεται υπολογίσιμη.

Η παρούσα εργασία αναζητά από την πλευρά των δύο εθνικών κέντρων τις εκφάνσεις αυτού του ανταγωνισμού, τις σκοπιμότητες που εξυπηρετεί και τη διαφοροποίησή του χρονικά και τοπικά, ενώ από την πλευρά των υποκειμένων, των ίδιων των θρακιωτών Ρομά, την αλληλεπίδρασή τους με τους δύο κυρίαρχους πόλους της τοπικής κοινωνίας, τις στάσεις που υιοθετούν σε συνάρτηση με τα προσδοκώμενα οφέλη καθώς και αν η εθνοτική τους αφύπνιση, στην οποία αποσκοπεί τόσο ο ελληνικός όσο και ο τούρκικος εθνικισμός, είναι εν τέλει δεδομένη.

Μεθοδολογικά, η εργασία αναπτύσσεται ουσιαστικά σε δύο μέρη: Στο πρώτο επιχειρείται μια ανασκόπηση της σχετικής βιβλιογραφίας για τους μουσουλμάνους Ρομά ως συνιστώσα της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, ενώ στο δεύτερο διερευνάται το πώς αποτυπώνεται στον τοπικό και εθνικό τύπο των τελευταίων ετών η σύγκρουση αυτή των δύο εθνικισμών στον μικρόκοσμο δύο οικισμών Ρομά, αυτών του Δροσερού Ξάνθης και του Άβαντος Αλεξανδρούπολης.

Τα συμπεράσματα που εξάγονται από την ανάλυση είναι ότι οι μουσουλμάνοι Ρομά της Θράκης παραμένουν μια περιθωριακή ομάδα, υποτελείς και εξαρτώμενοι από τους χριστιανούς πλειονοτικούς και τους τούρκους μειονοτικούς, χωρίς να απολαμβάνουν την αποδοχή ούτε μια ισότιμη θέση στην τοπική κοινωνία. Οι επίσημες και ανεπίσημες πολιτικές των δύο εθνικών κέντρων για τους Ρομά δεν είναι ολιστικές, αλλά περιορίζονται στην παροχή συμβολικών και μόνο ανταλλαγμάτων αφοσίωσης για την υποστήριξη του εκάστοτε αφηγήματος. Σε αυτές, οι Ρομά της Θράκης συνήθως απαντούν με μια υπό διαπραγμάτευση επιλογή ταυτότητας ως τακτική επιβίωσης.

Λέξεις-κλειδιά: Ρομά, μουσουλμανική μειονότητα, Θράκη, Δροσερό Ξάνθης, Άβαντος Αλεξανδρούπολης.

The Greek-Turkish antagonism on Muslim Roma of Thrace

Alexandros Tararas

Abstract

The Muslim Roma community of (Western) Thrace is only a small percentage of the sum of population groups with similar cultural characteristics, who are encountered throughout Greek national territory and clustered – even abusively – under the term Roma. However, this is the only group that became at first visible in the public sphere as constituted part of the formal Muslim Minority of Thrace due to the Lausanne Treaty, whilst later on developed into a subject of dispute between Greece and Turkey when its demographic power started to be reckoned with.

This essay explores on the two national centers' side the aspects of this antagonism, the purposes it serves and its differentiation both in time and from place to place, while on subjects' side – this of Thracian Romas – their interaction with the two dominant poles of local society, their adopted attitudes in relation to expected profits as well as if their ethnic awakening, at which both greek and turkish nationalisms aim, is at last given.

Methodologically, this essay is developed in two parts: In the first part, a bibliography review about muslim Romas as a component of Muslim Minority of Thrace is attempted, while in the second part it is analysed how this conflict between the two nationalisms, in the microcosm of two Roma settlements (Drosero of Xanthi, Avantos of Alexandroupoli) is captured in the national and local press of recent years.

The conclusion drawn from the analysis is that the muslim Romas of Trace remain a marginal group, recessive and dependent on christian majority and turkish minority, enjoying no acceptance nor an equal status in local society. The formal and informal policies of the two dominant poles are not widespread but limited in just symbolic benefits for the promotion of each narrative. Therefore, the common answer to these policies by the Romas of Thrace is an arguable choice of own ethnic identity as a tactic of survival.

Keywords: Roma, Muslim minority, Thrace, Drosero Xanthi, Avantos Alexandroupolis.

Εισαγωγή

Ήδη από τις πρώτες καταγραφές της παρουσίας Τσιγγάνων ή Αθίγγανων ή Γύφτων ή Κατσίβελων ή τελευταία Ρομά, όπως κατέληξε να είναι ο πολιτικά ορθός όρος σήμερα για την αναφορά στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα, γενικότερα στον ευρωπαϊκό αλλά και ειδικότερα στον ελληνικό χώρο, η επίσημη ιστοριογραφία, όπως παρατηρεί η Τρουμπέτα, "τους αγνοεί ή τους αναφέρει απλώς στις υποσημειώσεις της".¹

Οι διαθέσιμες ερευνητικές μέθοδοι πριν την επιβολή της προφορικής ιστορίας θα μπορούσε να είναι μία αιτιολόγηση της παραπάνω παρατήρησης, όμως σίγουρα το υποδεέστερο κοινωνικό κύρος των Ρομά έπαιξε τον ρόλο του στην απαξίωσή τους από τους ερευνητές, τουλάχιστον μέχρι πρόσφατα που ο φακός της έρευνας στράφηκε από το εκάστοτε εθνικό κέντρο προς το περιθώριο.²

Η ενασχόληση λοιπόν με αυτήν την παραγνωρισμένη και περιθωριακή ή εκλαμβάνομενη στερεοτυπικά ως τέτοια πληθυσμιακή ομάδα του ελλαδικού χώρου αποτέλεσε την πρώτη πρόκληση της παρούσας εργασίας, ιδιαίτερα μάλιστα όταν η ίδια συνιστά αντικείμενο μείζονος πολιτικής διαχείρισης τα τελευταία χρόνια, παρότι ταυτόχρονα η πλειονοτική - υπό την έννοια της κυρίαρχης, αυτής που διαμορφώνει εθνικές πολιτικές - κοινωνία προτιμά να συνδιαλέγεται με το λεγόμενο *τσιγγάνικο στερεότυπο* παρά με την πραγματικότητα μιας μάλλον ανομοιογενούς συλλογικότητας.

Η δεύτερη πρόκληση της εν χείρας εργασίας είναι οι ιδιαιτερότητες της Θράκης, τόπου ιδιαίτερης καταγωγής του γράφοντος, και πως αυτές επηρεάζουν τον ετεροπροσδιορισμό και αυτοπροσδιορισμό των εντόπιων πληθυσμών - μουσουλμάνων στο θρήσκευμα - Ρομά, λαμβάνοντας υπόψη ότι αυτοί συμπεριλαμβάνονται στη μοναδική επίσημα αναγνωρισμένη μειονότητα εντός Ελλάδας, της οποίας τα δικαιώματα η Συνθήκη της Λωζάνης προστατεύει και τη θεσμική της σχέση με ένα έτερο εθνικό κέντρο - την Τουρκία - επισημοποιεί.

Εν τέλει τα ερωτήματα, στα οποία η παρούσα εργασία θα επιχειρήσει να δώσει απαντήσεις, είναι:

- Ποια είναι τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των μουσουλμάνων Ρομά της Θράκης και σε τι διαφέρουν από τους υπόλοιπους Ρομά της ελληνικής επικράτειας;

---

¹ Σ. Τρουμπέτα, "Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής" στο Σ. Τρουμπέτα (επίμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος - Συμβιώσεις - Αναρρέσεις - Απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, σ.11-76.

² Στο ίδιο.

- Πότε και γιατί αποτέλεσαν αντικείμενο διαμάχης μεταξύ του ελληνικού και τουρκικού ανταγωνισμού;
- Με ποιους διαφορετικούς τρόπους προσέγγισε το κάθε εθνικό κέντρο τη συγκεκριμένη εθνοτική - πολιτισμική ομάδα και με τι αποτελέσματα;
- Ποιοι παράγοντες συνετέλεσαν στη διαμόρφωση ταυτότητας - εθνικής συνείδησης στις διάφορες κοινότητες των μουσουλμάνων Ρομά της Θράκης;

Σε αυτή την κατεύθυνση, η εργασία διαρθρώνεται στα παρακάτω κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο γίνεται αναφορά στον μύθο καταγωγής που συνόδεψε για αιώνες αυτούς του περιπλανώμενους πληθυσμούς και πως η προφορική τους - και μόνο - ιστορία συνετέλεσε σε αυτόν. Με την ιχνηλάτηση της πορείας τους προς τη Δύση, γίνεται μια προσπάθεια ανάλυσης των συνθηκών, βάσει των οποίων μορφοποιήθηκε το λεγόμενο *τσιγγάνικο στερεότυπο* και πως αυτό μεταφράζεται ακόμα και σήμερα ως απόκλιση από το αξιακό σύστημα των κυρίαρχων κοινωνιών, "δικαιολογώντας" πολιτικές αποκλεισμού εναντίον τους. Το τέλος του κεφαλαίου εστιάζει στους Τσιγγάνους που βρέθηκαν / κινήθηκαν / εγκαταστάθηκαν εντός της ελληνικής επικράτειας και στις ιδιαίτερες συνθήκες που συνετέλεσαν, από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σήμερα, στην διαμόρφωση πολλών διαφοροποιημένων ομάδων Ρομά με εθνοτοπικά χαρακτηριστικά.

Το δεύτερο κεφάλαιο αφορά στην ιδιαιτερότητα της Θράκης και ειδικότερα στη συνθήκη της Λωζάνης, που κατέστησε τους παραμένοντες μουσουλμάνους εκεί - μέρος των οποίων είναι ρόμικης καταγωγής και αποτελούν το κύριο αντικείμενο της παρούσας εργασίας - ως την μοναδική επίσημη μειονότητα στον ελλαδικό χώρο, δίνοντας ταυτόχρονα λόγο και σε ένα έτερο εθνικό κέντρο την Τουρκία γι' αυτούς. Η μετάφραση της συνθήκης με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας συσχέτισε άρρηκτα τις μειονοτικές πολιτικές των δύο κρατών με τις μεταξύ τους σχέσεις καθ' όλη τη διάρκεια των τελευταίων 100 ετών.

Στο τρίτο κεφάλαιο επιχειρείται μια αναδρομή στις επίσημες και ανεπίσημες καταγραφές του αριθμού των μουσουλμάνων Ρομά που διαβιούν στη Θράκη, από την προσάρτηση των νέων χωρών μέχρι σήμερα. Η αύξηση που αποτυπώνεται στην ποσόστωση των Ρομά εντός της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης, από λιγότερο από το 1/10 αυτής που ήταν αρχικά σε 1/6 περίπου σήμερα, είναι αφενός εν μέρει αποτέλεσμα των μειονοτικών πολιτικών των δύο εθνικών κέντρων και αφετέρου ο λόγος προσέλκυσης του ενδιαφέροντος των εκατέρωθεν εθνικισμών γι' αυτούς. Στο τέλος του κεφαλαίου αντιπαραβάλλονται οι μειονοτικοί Ρομά της Θράκης, ως

αποδέκτες ιδιαίτερων πολιτικών, με τους Ρομά της υπόλοιπης Ελλάδας, αλλά και της Τουρκίας.

Το τέταρτο κεφάλαιο πραγματεύεται το όψιμο ενδιαφέρον του τούρκικου και ελληνικού εθνικισμού για τους Ρομά της Θράκης, το αφήγημα που η κάθε πλευρά παρήγαγε για τον προσεταιρισμό της εν λόγω πληθυσμιακής ομάδας και τα εργαλεία που χρησιμοποίησε. Παρατηρούμε ότι ενώ η τούρκικη εθνική ιδέα επικεντρώνεται στα ομογενοποιητικά χαρακτηριστικά της κοινής θρησκείας - γλώσσας, που συνδέουν τους (περισσότερους) μειονοτικούς Ρομά με τους Τούρκους, η ελληνική στηρίζεται στα διαφοροποιητικά στοιχεία της κουλτούρας και της τσιγγάνικης γλώσσας, χωρίς ωστόσο καμία κυρίαρχη ομάδα της τοπικής κοινωνίας να φτάνει να θεωρεί τους Ρομά ως "δικούς της". Με αυτό το παράδοξο ως δεδομένο, έχει ενδιαφέρον πως αυτοπροσδιορίζονται οι διάφορες κατά τόπους ομάδες των θρακιωτών Ρομά, στα πλαίσια μιας αφενός αμυντικής στάσης από μέρους τους αλλά και αφετέρου πελατειακών σχέσεων για τη βελτίωση της κοινωνικής τους θέσης.

Προς επιβεβαίωση της διαμόρφωσης της (εθνικής) ταυτότητας των μουσουλμάνων Ρομά όχι ως ελεύθερη επιλογή αλλά περισσότερο ως μια βίαιη διαδικασία, το πέμπτο κεφάλαιο αναζητά σχετικά πρόσφατα πεδία συγκρούσεων των δύο αντικρουόμενων εθνικισμών για τη διεκδικούμενη ομάδα, εστιάζοντας στοχευμένα στους οικισμούς Δροσερού Ξάνθης και τέρμα Άβαντος Αλεξανδρούπολης. Από τα θέματα των δύο κοινοτήτων Ρομά, που απασχόλησαν τα τελευταία χρόνια τον εθνικό και τοπικό τύπο, ανιχνεύεται η διαφοροποίηση των όρων αυτής της διαμάχης τόσο χρονικά όσο και τοπικά, αλλά και τα απτά αποτελέσματα που αυτή έχει ή όχι στις ζωές των ανθρώπων.

Το τελευταίο δε κεφάλαιο συνοψίζει τα συμπεράσματα που εξάγονται από την παραπάνω ανάλυση.

Κεφάλαιο πρώτο: Οι Ρομά στον ευρωπαϊκό και ελληνικό χώρο

Μύθος καταγωγής και διαρκής μετακίνηση

Η καταγωγή αυτών των περιπλανώμενων πληθυσμών με το μελαψό δέρμα και τις παράξενες συνήθειες - στα μάτια των μόνιμα εγκατεστημένων κατοίκων των περιοχών που διέβαιναν - παρέμενε για αιώνες μυστηριώδης. Έτσι κι αλλιώς, η κουλτούρα των Τσιγγάνων υπήρξε ανέκαθεν προφορική, δεν αποτέλεσαν ποτέ ένα έθνος με μια κοινή γραπτή παράδοση και δεν είχαν κοινή ιστορική μνήμη πέραν των τριών - τεσσάρων γενεών³, ίσως και εξαιτίας της αποσπασματικής τους μετακίνησης σε μικρότερες ή μεγαλύτερες ομάδες με διαφορετικά ίχνη στο χώρο και στο χρόνο.

Υπό μία έννοια λοιπόν "οι Τσιγγάνοι δεν έχουν ιστορία"⁴, όμως τον μύθο της καταγωγής τους τον συντηρούν και οι ίδιοι, φέροντας ψευδοτίτλους ευγενείας και καλλιεργώντας "βολικούς" μύθους⁵ για την προέλευσή τους, σε μια προσπάθεια ανάσχεσης της επιθετικότητας και της διωκτικής μανίας των αυτόχthonων κοινωνιών απέναντι στο "ξένο" με βάση τα δικά τους πρότυπα και αξίες⁶.

Παρότι αυτός ο μύθος καταγωγής, που κατά την Τρουμπέτα αποτελούσε ένα ζήτημα συλλογικού αυτοπροσδιορισμού προς νομιμοποίηση από τους εκάστοτε κυρίαρχους θεσμούς⁷, συντηρείται τουλάχιστον στη δημόσια σφαίρα ακόμα και σήμερα, η επιστήμη - κυρίως της Συγκριτικής Γλωσσολογίας - έχει επαληθέψει ήδη από τον 18^ο αιώνα τη συγγένεια της γλώσσας των Ρομά (Ρομανί⁸) με τις ινδικές διαλέκτους Χίντι - Παντζαμπί και τα αρχαία σανσκριτικά και κατ' επέκταση την (αρχική) καταγωγή του λαού αυτού από τη βορειοδυτική Ινδία.

Η κατά κύματα αναχώρηση των προγόνων των σημερινών Ρομά, από τη πατρίδα τους προς τα δυτικά, ήταν αποτέλεσμα μείζονων εισβολών και διαρκών αλλαγών στην περιοχή, και ξεκίνησε κατά τον Kenrick από τον 3^ο μΧ αιώνα και την

³ D. Kenrick, *Τσιγγάνοι, από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ.7.

⁴ Δ. Ντούσας, *Ρομ και φυλετικές διακρίσεις στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*, Gutenberg, Αθήνα 1997, σ.34.

⁵ Ένας τέτοιος μύθος είναι αυτός για το ψευδοεθνικό "Αιγύπτιος" (εξού και Γύφτος) που προέκυψε από τον ισχυρισμό των ίδιων των Τσιγγάνων-Ρομά ότι προέρχονται από τη (φανταστική) "Μικρά Αίγυπτο", ο οποίος γνώρισε ευρεία διάδοση και προκάλεσε σύγχυση ακόμα και σε κάποιους ερευνητές, όπως ο Κ. Μπίρης (βλ. Κ. Μπίρης, *Ρομ και Γύφτοι - Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα 1954, σ.43).

⁶ Κ. Κόμης, *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998, σ.23-28.

⁷ Σ. Τρουμπέτα, *ό.π.*, σ.14.

⁸ Η Ρομανί (τσιμπ) είναι η κοινή γλώσσα των διασκορπισμένων ανά τον κόσμο Ρομά, με διάφορες διαλέκτους, από τα ξένα γλωσσικά στοιχεία των οποίων ανιχνεύονται οι χώρες που διάβηκαν αυτές οι πληθυσμιακές ομάδες, καθώς και ο χρόνος - περίοδος παραμονής τους σε αυτές.

κατάληψη της βόρειας Ινδίας από τους Πέρσες⁹, κατ' άλλους τον 8^ο αιώνα με την επιδρομή Αράβων και αργότερα μογγολικών φύλων εκεί.

Διαδοχικοί σταθμοί αυτής της μακράς πορείας προς δυσμάς ήταν η Περσία και η Αρμενία, ενώ ένα άλλο κύμα¹⁰ κινήθηκε προς τη Μέση Ανατολή και τις ακτές της Μεσογείου. Η επέκταση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας περιέλαβε τους Τσιγγάνους στα εδάφη της ήδη από τον 11^ο αιώνα¹¹ και διευκόλυνε τη μετακίνησή τους. Στα μισά του 14^{ου} αιώνα απαντώνται στη βαλκανική χερσόνησο και από τις αρχές του 15^{ου} στη κεντρική και δυτική Ευρώπη¹². Ο Κόμης παρατηρεί ότι στον πολυφυλετικό - πολυθρησκευτικό χώρο που ορίζονταν μετέπειτα από τις δύο αυτοκρατορίες, την Οθωμανική και την Αυστροουγγρική, οι νεοφερμένοι Τσιγγάνοι βρήκαν ένα σχετικά φιλόξενο περιβάλλον, πάντα σε σχέση με τη δυτική Ευρώπη ή την Βλαχία και Μολδαβία όπου αντιμετώπισαν καθεστώς δουλείας¹³. Οι Marushiakova και Popov μάλιστα επισημαίνουν ότι οι "Γύφτοι" υπό τον οθωμανικό ζυγό, όντας υπήκοοι της αυτοκρατορίας που αντιμετώπιζονταν από την Πύλη ως κατώτεροι μεν, χωρίς όμως ιδιαίτερες διαφοροποιήσεις (μουσουλμάνοι ή μη, νομάδες ή εδραίοι), κατάφεραν να διατηρήσουν ή και να αναπτύξουν ακόμα τα δικά τους εθνολογικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά¹⁴. Οι ίδιοι συγγραφείς φωτίζουν μια ακόμα πιο ιδιαίτερη συνθήκη στη Ρωσική αυτοκρατορία της περιόδου, όπου οι Ρομά αντιμετώπιστηκαν σχεδόν εξαρχής ως ομότιμοι πολίτες - υπήκοοι με πλήρη δικαιώματα, χωρίς να διαχωρίζονται από τον υπόλοιπο πληθυσμό ή να αναγκάζονται σε μόνιμη εγκατάσταση, αρκεί να ήταν συνεπείς στις υποχρεώσεις τους, και δη στην πληρωμή των φόρων¹⁵.

Το τσιγγάνικο στερεότυπο

Κατά το πέρασμα από τον ύστερο Μεσαίωνα στην Πρώιμη Σύγχρονη Εποχή, δημιουργούνται τα σύγχρονα εθνικά κράτη, περιχαρακώνεται η επικράτεια του

---

⁹ D. Kenrick, *ό.π.*, σελ.39-40.

¹⁰ Αυτούς τους Ινδούς οι Άραβες ονόμασαν "Ζοττ" και έφεραν μαζί τους από την Περσία στην περιοχή του Τίγρη και αργότερα στην Αντιόχεια (βλ. D. Kenrick, *ό.π.*, σ.23).

¹¹ E. Ζεγκίνης, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994, σ.23.

¹² Δ. Λιθοξόου, *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1991, σ.88-89· K. Κόμης, *ό.π.*, σ.18-20.

¹³ P. Petcut, "Wallachia and Moldavia" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz

¹⁴ E. Marushiakova, V. Popov, "Ottoman Empire" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz · E. Marushiakova, V. Popov, *Gypsies in the Ottoman Empire. A contribution to the history of the Balkans*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2001.

¹⁵ E. Marushiakova, V. Popov, "Russian Empire" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz

καθενός και αναπτύσσονται κεντρικοί διοικητικοί θεσμοί, ενώ ενισχύεται ο έλεγχος των υπηκόων και της κινητικότητάς τους. Η μόνιμη εγκατάσταση και η αναδυόμενη έννοια της "πατρίδας" ανάγονται σε αξίες, ενώ η χωρική κινητικότητα, η περιπλάνηση δηλαδή και ο νομαδικός τρόπος ζωής, σε απαξία. Νομοτελειακά η προσοχή στρέφεται στις ορατά αποκλίνουσες μορφές διαβίωσης. Αρχίζει η διαπραγμάτευση της θέσης των Ρομά στις εθνικές κοινωνίες.¹⁶

Υπό αυτές τις συνθήκες μορφοποιείται το *τσιγγάνικο στερεότυπο*, ο λεγόμενος "τσιγγάνικος" τρόπος ζωής με όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που η πλειονοτική κοινωνία (υποτίθεται ότι) διακρίνει σε αυτήν την αποκλίνουσα ομάδα, όπως "μη μόνιμη εγκατάσταση, αποστροφή προς την εργασία και τη φιλοπονία". Αυτό συνοδεύεται με ένα κοινωνικό στίγμα και "διοικητικά μέτρα που ποινικοποιούν κοινωνικές συμπεριφορές που δεν συμβαδίζουν με τις αναδυόμενες αξίες".¹⁷

Ήδη από τον 19^ο αιώνα αυτό το αυξημένο ενδιαφέρον των κρατικών θεσμών για τους Ρομά, τους κάνει "ορατούς" και προσελκύει ένα δίκτυο εμπειρογνομόνων - ερευνητών που αναδεικνύει τη ρομαντική εικόνα του "αληθινού Τσιγγάνου ως το ευγενές αγρίμι του Διαφωτισμού, που είναι από τη φύση του ελεύθερος, χωρίς τις δεσμεύσεις του πολιτισμού".¹⁸

Στη σύγχρονη Ευρώπη του "συντηρητικού ανθρωπισμού"¹⁹, που η περιθωριοποίηση, οι διακρίσεις και ο αποκλεισμός εμφανίζονται ως χαρακτηριστικά μιας προβληματικής πληθυσμιακής ομάδας, χωρίς να γίνεται αναφορά στον διάχυτο αντιτσιγγανισμό που διαπνέει την ευρωπαϊκή ήπειρο ακόμη και σήμερα ως αίτιο²⁰, το ερώτημα "ποιος είναι Ρομ;" επιστρέφει σε αναζήτηση υποκειμένων προς ένταξη σε αναπτυξιακά προγράμματα ενσωμάτωσης στις κυρίαρχες κοινωνίες. Ο εκάστοτε ορισμός των Ρομά με βάση την προβολή του τσιγγάνικου στερεότυπου, του "τσιγγάνικου" τρόπου ζωής δηλαδή, σε κοινωνικούς δρώντες, αποδεικνύει κατά την Τρουμπέτα ότι "η σύλληψη της συλλογικότητας δεν προϋποθέτει αναγκαστικά την ύπαρξη ομάδας"²¹.

---

¹⁶ Σ. Τρουμπέτα, *ό.π.*, σ.19, 30.

¹⁷ Στο ίδιο, σ.20.

¹⁸ Στο ίδιο, σ.29.

¹⁹ R. Brauman, "From Philanthropy to Humanitarianism: Remarks in an interview", *The South Atlantic Quarterly*, τ.103, τχ.2/3, 2004, σ.397-417.

²⁰ Χ. Ηλιάδης, "«Θέλουν να ενταχθούν οι Ρομά;»: Ευρωπαϊκό πλαίσιο, ελληνικές πολιτικές και νέα εργαλεία" στο Δ. Συρρή (επίμ.), *Συμβίωση, Κοινωνική Συμπερίληψη, Ένταξη και Αλληλεγγύη στην Ευρώπη: Τρέχουσες Προκλήσεις και Μελλοντικές Προοπτικές*, SYMBIOSIS, Θεσσαλονίκη 2020, σ.53-74

²¹ Σ. Τρουμπέτα, *ό.π.*, σ.39.

Βαλκάνιοι Τσιγγάνοι

Η ίδρυση του νεοελληνικού κράτους θα βρει πολλές ομάδες Τσιγγάνων μετακινούμενες στην επικράτειά του, αναλόγως της υποδοχής τους από τον εκάστοτε εντόπιο πληθυσμό ή απλώς σε αναζήτηση επαγγελματικών ευκαιριών.

Όντας ακτήμονες και χωρίς κοπάδια ζώων, εγκαθίσταντο στις παρυφές χωριών και πόλεων, πάντοτε σε συνδιαλλαγή με την εκεί κοινωνία, προσπαθώντας να εξασφαλίσουν τα προς το ζην, διαθέτοντας τις υπηρεσίες τους. Απασχολούνταν κυρίως σε εποχιακές αγροτικές δουλειές, ως μεταλλουργοί, καλαθοποιοί ή παλιατζήδες και ενίοτε ως μάντις ή μουσικοί - οργανοπαίχτες.²²

Η προσάρτηση των Νέων Χωρών στις αρχές του 20^{ου} αιώνα υπερδιπλασίασε τον αριθμό των Ρομά που διαβιούσε πλέον σε ελληνικά εδάφη, ενώ η ανταλλαγή πληθυσμών λίγο αργότερα έφερε από την Κωνσταντινούπολη και τη Μικρά Ασία "ανατολίτες χριστιανούς τσιγγάνους"²³, που εγκαταστάθηκαν κυρίως στα περίχωρα των αστικών κέντρων.

Πέραν από τους μετακινούμενους πληθυσμούς Ρομά, υπήρχαν και αρκετές από νωρίς εγκατεστημένες κοινότητες τόσο στην Παλαιά Ελλάδα όσο και στις Νέες Χώρες. Ο Μπαλτσιώτης μάλιστα, εξετάζοντας τρεις κοινότητες εδραίων Ρομά στη Μακεδονία και την Ήπειρο, σχηματισμένες από τον μεσοπόλεμο και πρώιμα ενσωματωμένες στην τοπική κοινωνία, παρατηρεί ως λόγους ενσωμάτωσης το επαγγελματικό προφίλ, την εκπαίδευση και τη δυνατότητα ιδιόκτητης γης που είχαν τα μέλη αυτών των κοινοτήτων (όπως και την περιορισμένη επιρροή του Κομμουνιστικού Κόμματος σε δύο από αυτές), μα κυρίως τη σημασία που αυτές οι κοινότητες απέκτησαν, μαζί με άλλες της βορείου Ελλάδας, κατά την περίοδο κυρίως του μεσοπολέμου για την πολιτεία, και την προσπάθεια που αυτή κατέβαλε για να τις ενσωματώσει για να τις *προφυλάξει* από τον εθνικισμό των όμορων χωρών, γεγονός που τις διαχωρίζει από τις λιγότερο ενσωματωμένες κοινότητες εδραίων Ρομά της νοτίου Ελλάδας²⁴.

Το κύμα αστυφιλίας της δεκαετίας του '60, σε συνδυασμό με τη βιομηχανική πλέον κοινωνία που ανατρέπει τις κλειστές τοπικές οικονομίες, παρασύρει όλο και

---

²² Δ. Λιθοξόου, *ό.π.*, 90-91· Δ. Ντούσας, *ό.π.*, σ.52-53.

²³ Στο ίδιο, σ.55.

²⁴ Πρόκειται για τις κοινότητες Ρομά σε Φλάμπουρο και Άγιο Γεώργιο της Μακεδονίας και Φιλιάτες της Ηπείρου, βλ. L. Baltiotis, "Early Integration of Sedentary Romani Communities in Northern Greece" στο Gypsy Lore Society, *Annual Meeting and Conference on Romani Studies - Book of Abstracts*, Prague 2021, σ.185-186· Βλ. επίσης Γ. Κουτζακιάτης, "Φλάμπουρο: Η «αναζήτηση» ενός χωριού" και Δ. Λαφαζάνη, "Μικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα: Εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, τ.63, Απρ-Ιουν 1997, σ.96-107.

περισσότερους Ρομά να εγκατασταθούν πλέον (ημι)μόνιμα σε υποβαθμισμένα προάστια των αστικών κέντρων, εγκαταλείποντας ταυτόχρονα παραδοσιακές τους ενασχολήσεις και υιοθετώντας άλλες που ταιριάζουν περισσότερο με το αστικό περιβάλλον, όπως πλανόδιοι έμποροι, μουσικοί, επαίτες, συλλέκτες απορριμμάτων.²⁵

Αυτή η αέναη μετακίνηση μικρών κατά κύριο λόγο ομάδων συνετέλεσε ακόμα και οι Ρομά του ελλαδικού χώρου να χάσουν σταδιακά οποιαδήποτε αίσθηση κοινής καταγωγής. Παράλληλα, η κατά κανόνα πρακτική της ενδογαμίας και οι σχέσεις αμοιβαίας καχυποψίας με την τριγύρω πλειονοτική κοινωνία οδήγησαν στη σημερινή πραγματικότητα. Ο πληθυσμός των *Ελλήνων Ρομά*²⁶ είναι "κατακερματισμένος σε ολιγοπληθείς και κλειστές συσσωματώσεις, με κριτήρια γλωσσικά, επαγγελματικά, (ύστερης) καταγωγής ή *φάρας*²⁷"²⁸. Έτσι, οι κατά τύπους και κοινότητες νέες ρόμικες - τσιγγάνικες ταυτότητες, που αναδύονται, δεν έχουν μόνο εθνοτικά στοιχεία αλλά και τοπικά, είναι δηλαδή *εθνοτοπικές*.²⁹

---

²⁵ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ.37.

²⁶ Σχηματικός χαρακτηρισμός, καθώς η πλειονότητα των Ρομά του ελλαδικού χώρου παράμενε ανιθαγενής μέχρι τη δεκαετία του '70. Βλ. στο επόμενο κεφάλαιο για τη χρήση της ιθαγένειας από την Πολιτεία ως εργαλείο ελέγχου των ρόμικων πληθυσμών.

²⁷ Το τσιγγάνικο γένος είναι ένα σύνολο οικογενειών, που συνδέονται με δεσμούς αίματος και κατάγονται από τον ίδιο πρόγονο με βάση την αρσενική γραμμή (πατριαρχική οργάνωση). Το γένος ως ευρεία οικογένεια είναι η βάση οργάνωσης των τσιγγάνικων κοινοτήτων. Η *φάρα* είναι ένα σύνολο από δύο ή και περισσότερα τσιγγάνικα γένη, που συνδέονται μεταξύ τους με δεσμούς αίματος και αγχιστείας. Συνήθως η κάθε φάρα συνιστά μία κοινότητα, με τον δικό της καταυλισμό ή συνοικισμό και τη δική της αντιπροσώπευση προς τα έξω. Τέλος, μια έννοια της τσιγγάνικης *φυλής* είναι η κοινωνική οργάνωση πολλών φάρων (σογιών) μαζί, "πάνω σε κοινές αξίες, εθιμικούς κανόνες, λαϊκές παραδόσεις και διάλεκτο, που συμβάλλουν στη συνοχή της και τη διάκρισή της από τις άλλες" (βλ. Δ. Ντούσας, *ό.π.*, σ.25-30).

²⁸ Κ. Κόμης, *ό.π.*, σ.35-36.

²⁹ Α. Λιάπης, *Διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων στους μουσουλμάνους Ρομά της ελληνικής Θράκης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2006, σ.89.

Κεφάλαιο δεύτερο: Η ιδιαιτερότητα της Θράκης

Η Συνθήκη της Λωζάνης

Η Σύμβαση της Λωζάνης (30 Ιανουαρίου 1923) "περί ανταλλαγής των ελληνικών και τουρκικών πληθυσμών"³⁰, καθώς και η Συνθήκη που ακολούθησε (24 Ιουλίου 1923) περί των υποχρεώσεων Ελλάδας και Τουρκίας για την προστασία των παραμενόντων μειονοτήτων εκατέρωθεν, διαμόρφωσαν μια ιδιαίτερη συνθήκη στην περιοχή.

Η μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, σε ενικό αριθμό όπως καταγράφεται στο πρωτότυπο κείμενο της Συνθήκης ("la minorite mousoulmane") σε αντίθεση με την ελληνική μετάφραση αυτής, θα αποτελέσει την μοναδική αναγνωρισμένη από την ελληνική πολιτεία μειονότητα στο έδαφός της. Παρότι απογραφές της εποχής εκείνης κατέγραφαν την παρουσία και άλλων εθνοτικών ομάδων πέραν των Τούρκων³¹ ανάμεσα στους μουσουλμάνους της Θράκης, εντούτοις, όπως υποστηρίζει ο Ζεγκίνης, ο ενικός αριθμός πέρασε στα πρακτικά της συνδιάσκεψης με πίεση της τουρκικής διπλωματίας για τονισμό της εθνικής ομοιογένειας της μειονότητας.³²

Κατ' αυτόν τον τρόπο, η Συνθήκη της Λωζάνης ενοποίησε διάσπαρτες κοινότητες στην Θράκη με μικρή σχέση μεταξύ τους σε μία μειονότητα, ορίζοντας το Ισλάμ ως το προσδιοριστικό της στοιχείο. Κατά την Τρουμπέτα³³, διαμόρφωσε μάλιστα μια καινοφανή κατάσταση, αποδεχόμενη μια *θεσμική σχέση* των μουσουλμανικών κοινοτήτων της Θράκης με το τουρκικό κράτος, προσδιόρισε ουσιαστικά το τελευταίο ως το έτερο εθνικό τους κέντρο.

Με άλλα λόγια, η Συνθήκη επέβαλε έναν θρησκευτικό προσδιορισμό σε μια εποχή, που ο εθνικός-εθνοτικός προσδιορισμός γινόταν κυρίαρχος μετά τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ενώ διαχώρισε τα μέλη της μειονότητας από το υπόλοιπο σύνολο. Αυτό από τη μια αποτέλεσε ένα περίβλημα που απορρόφησε την

---

³⁰ Σύμφωνα με το άρθρ. 2 αυτής, εξαιρέσιμοι θεωρήθηκαν οι Έλληνες κάτοικοι της Κωνσταντινούπολης (καθώς και αυτοί της Ίμβρου και Τενέδου) και οι Μουσουλμάνοι κάτοικοι της Δυτικής Θράκης, που συνιστούσαν δύο περίπου ισάριθμες κοινότητες με λίγο περισσότερα από 100.000 άτομα η κάθε μία την εποχή εκείνη. Όπως παραθέτει η Διβάνη, ο επίσημος αριθμός πιστοποιητικών μη ανταλλαξιμότητας (etabli) που εξέδωσε η Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών στη Θράκη μέχρι το 1934 ήταν 106.000 (βλ. Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1995, σ.174).

³¹ Όλες οι απογραφές, πριν και μετά τη Συνθήκη, καταγράφουν και "βουλγαρόφωνους" (Πομάκους), ενώ κάποιες, όπως θα δούμε παρακάτω, και "αθιγγανόφωνους" εκτός από "τουρκόφωνους" μουσουλμάνους στη Θράκη (βλ. σχετικά Τ. Κωστόπουλος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης - Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009, σ.273-276).

³² Ε. Ζεγκίνης, *ό.π.*, σ.48.

³³ Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Κριτική, Αθήνα 2001, σ.33.

επιθετικότητα των εθνικών κρατών και προστάτεψε τις μειονότητες από την άμεση αφομοίωση, προσδίδοντάς τους σχετική αυτονομία σε μια σειρά υποθέσεών τους. Από την άλλη, μιλώντας για τη μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης, ενίσχυσε την ανάγκη της για ταύτιση με κάποιο από τα αναδυόμενα εθνικά πρότυπα, αφήνοντας χώρο, όπως θα δούμε παρακάτω, στον τουρκικό εθνικισμό-κεμαλισμό να λειτουργήσει ως ενοποιητικό στοιχείο για την πλειοψηφία των θρακιωτών μουσουλμάνων.³⁴

Ιδιαίτερα αναφορικά με τους Ρομά, οι οποίοι, ελλείψει μιας "εξωτερικής" πατρίδας που θα μπορούσε να τους διεκδικήσει, δεν συνδέθηκαν ποτέ - στον υπόλοιπο ελλαδικό χώρο - με το μειονοτικό ζήτημα³⁵, όπως για παράδειγμα συνδέθηκαν οι σλαβόφωνοι της Μακεδονίας, στην περίπτωση της Θράκης αποκτούν ενδιαφέρον για τον ελληνικό εθνικισμό ως μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, και μόνο στη βάση της ελληνοτουρκικής διαμάχης γι' αυτήν, όπως θα δούμε παρακάτω.

Η αρχή της αμοιβαιότητας

Πριν εστιάσουμε σε αυτήν τη συνιστώσα της μειονότητας, τους μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης, αξίζει να εξετάσουμε το πλαίσιο, γύρω από το οποίο παρήχθησαν γενικότερα οι μειονοτικές πολιτικές - επίσημες και ανεπίσημες - των δύο εθνικών κέντρων για τη Θράκη εδώ και περίπου ένα αιώνα.

Όπως καταγράφει η Κοπά³⁶, οι πολιτικές που ακολουθήθηκαν για παράδειγμα από τα βαλκανικά κράτη, που αντιμετώπισαν θέματα μειονοτήτων καθ' όλη τη διάρκεια του 20ου αιώνα, ήταν διαφορετικές και καθορίστηκαν από πολλούς και συχνά αλληλοσυμπληρούμενους παράγοντες, όπως το μέγεθος της μειονότητας, τη συνάφειά της με την κυρίαρχη εθνική ταυτότητα, την απειλή που θεωρήθηκε ότι αποτελούσε για την εδαφική ακεραιότητα, την εξάρτησή της από μια ξένη δύναμη κ.α.

Στην περίπτωση της Θράκης οι υποχρεώσεις έναντι της μειονότητας, που δημιουργήθηκαν από τη Συνθήκη της Λωζάνης, αναλήφθηκαν από τα υπόλογα κράτη κατά μεγάλο μέρος στο πλαίσιο της λεγόμενης *αμοιβαιότητας* του άρθρου 45 αυτής. Το εν λόγω άρθρο ορίζει ότι "τα αναγνωρισθέντα διά των διατάξεων του παρόντος Τμήματος δικαιώματα εις τας εν Τουρκία μη μουσουλμανικάς μειονότητας,

---

³⁴ Χ. Ηλιάδης, «Η Θράκη απειλείται»: *Απόρρητη αλληλογραφία. Τούρκικη στρατηγική - Μυστική πολιτική - Μειονοτικές ομάδες*, Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2018, σ.51.

³⁵ Σ. Τρουμπέτα, *Οι Ρομά... ό.π.*, σ.59.

³⁶ Μ. Κοπά, *Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια. Πολιτικές του κέντρου και μειονοτικές απαντήσεις*, Λιβάνη, Αθήνα 1997, σ.59.

αναγνωρίζονται επίσης υπό της Ελλάδος εις τας εν τω εδάφει αυτής ευρισκομένας μουσουλμανικάς μειονότητας" ³⁷.

Η διατύπωση αυτή ερμηνεύτηκε διαχρονικά, ώστε το κάθε κράτος να είναι υποχρεωμένο να σεβαστεί τα δικαιώματα της μειονότητας στο έδαφός του, μόνο εφόσον και το άλλο κράτος σεβαστεί τα δικαιώματα της αντίστοιχης μειονότητας στο δικό του έδαφος. Έτσι η *αμοιβαιότητα* έγινε στην πράξη η καθοριστική αρχή για την πολιτική που άσκησαν τα δύο κράτη έναντι των αντίστοιχων μειονοτήτων, επιτρέποντάς τους να νομιμοποιήσουν τις παραβιάσεις των δικαιωμάτων, εις βάρος των μειονοτήτων, στις παραβιάσεις της άλλης πλευράς. Αναγόμενη σε *αρχή*, θεωρήθηκε σχεδόν από όλους, σε Ελλάδα και Τουρκία, ότι συνδέει τις τύχες των μειονοτήτων σε Θράκη και Κωνσταντινούπολη. Με διαφορετικά χαρακτηριστικά και εκφάνσεις, το άρθρο 45 χρησιμοποιήθηκε ως μέσο νομιμοποίησης αρνητικών πρακτικών και αντιποίνων της μίας χώρας έναντι της άλλης, σχεδόν σε ολόκληρη την πορεία του 20^{ου} αιώνα. Εξαιρέσεις αποτέλεσαν σύντομες χρονικές περιόδους, όπως αυτές μεταξύ 1928-32 και 1951-55, όπως θα δούμε παρακάτω, οπότε η *αρχή της αμοιβαιότητας* εφαρμόστηκε με θετικό πρόσημο για την προώθηση των μειονοτικών δικαιωμάτων³⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, δεν είναι παράξενο που η σχέση της μουσουλμανικής μειονότητας στη Θράκη με τα δύο εθνικά κέντρα (Ελλάδα - Τουρκία) επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τη βούληση ή μη της Τουρκίας να παραχωρήσει ελευθερίες στους ρωμιούς της Πόλης, αλλά και από τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και το Κυπριακό γενικότερα.

Μειονοτικές πολιτικές ως συνάρτηση των ελληνοτουρκικών σχέσεων

Για να γίνει λοιπόν κατανοητή η επαμφοτερίζουσα πολιτική της Ελλάδας για το μειονοτικό ζήτημα κατά τη διάρκεια μιας σχεδόν εκατονταετίας από το 1923 μέχρι σήμερα, είναι αναγκαίο να εξεταστεί σε συνάρτηση, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, με τις ελληνοτουρκικές σχέσεις και τα ζητήματα που ανέκυπταν μεταξύ των δύο κρατών. Με αυτήν τη λογική θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τις κάτωθι περιόδους:

Πρώτη περίοδος 1923-1954. Τα κύρια ζητήματα που προέκυψαν τα πρώτα χρόνια μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, αναφορικά με τη μειονότητα, ήταν αφενός η επίταξη "τουρκικών" περιουσιών υπέρ των μικρασιατών προσφύγων, την οποία

³⁷ Αυτολεξεί από την ελληνική μετάφραση το άρθρο 45 του Τμήματος Γ' "Προστασία των μειονοτήτων" της Συνθήκης της Λωζάνης.

³⁸ Χ. Ηλιάδης, «Η Θράκη απειλείται»... ό.π., σ.49.

κατήγγειλε η Τουρκία στην Κοινωνία των Εθνών ήδη από το 1924, και αφετέρου η υποστήριξη από την Ελλάδα κινήματος αντικεμαλιστών που βρήκαν άσυλο στην έτσι κι αλλιώς συντηρητική μουσουλμανική μειονότητα της Θράκης.³⁹

Η πρόσφατη μικρασιατική καταστροφή και το φλέγον προσφυγικό ζήτημα που δημιούργησε, καθώς και η επιθετική πολιτική της Τουρκίας ανάγκασαν την Ελλάδα σε υποχωρητική στάση που μετουσιώθηκε στην υπογραφή του Συμφώνου Φιλίας μεταξύ των κυβερνήσεων Βενιζέλου - Ινονού το 1930. Πέραν της απέλασης της ηγεσίας των αντικεμαλιστών *παλαιομουσουλμάνων*⁴⁰ από τη Θράκη, πάγιο αίτημα της Τουρκίας, το εν λόγω σύμφωνο ουσιαστικά σήμανε την επικράτηση των νεωτεριστών μουσουλμάνων στη Θράκη και την υιοθέτηση των κεμαλικών μεταρρυθμίσεων.

Εξάιρεση αποτέλεσε μια βραχύβια περίοδος που το καθεστώς Μεταξά προσπάθησε να περιορίσει την αυτονομία των μειονοτικών ιδρυμάτων, θεωρώντας τα ως προβολή του τουρκικού εθνικισμού⁴¹. Με το τέλος της εμπόλεμης δεκαετίας του '40 και με νωπές τις μνήμες της βουλγαρικής κατοχής, αλλά και με την ένταξη των δύο χωρών στο ΝΑΤΟ που σήμανε τη σύσφιξη των σχέσεων, η ελληνική κυβέρνηση προέκρινε την *τουρκοποίηση*⁴² του συνόλου της μειονότητας για να τη διαφυλάξει από τον "από βορρά κίνδυνο". Η ίδια περίοδος, σε συνάρτηση με τις μετριοπαθείς κυβερνήσεις Πλαστήρα - Μεντερές που ανέβηκαν στην εξουσία εκατέρωθεν, σήμανε κατά τον Ηλιάδη⁴³ τη λήψη θετικών μέτρων τόσο για τη μουσουλμανική μειονότητα όσο και για τους ρωμιούς της Κωνσταντινούπολης μετά από μια περίοδο αυστηρού κρατικού ελέγχου.

Δεύτερη περίοδος 1955-1990. Το πογκρόμ κατά των Ελλήνων της Κωνσταντινούπολης τον Σεπτέμβριο του 1955 αποτέλεσε ένα σημείο καμπής στη συγκρότηση ενός νέου μειονοτικού καθεστώτος στη Θράκη. Ήταν η αρχή μιας μακράς

---

³⁹ Α. Αλεξανδρής, Θ. Βερέμης, *Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις 1923-1987*, Γνώση, Αθήνα 1991, σ.50,93· Αξίζει να σημειωθεί ότι οι μεγαλογαιοκτήμονες και γενικότερα τα ισχυρά κοινωνικά στρώματα του μουσουλμανικού πληθυσμού της Θράκης είχαν ήδη μεταναστεύσει στην Τουρκία πριν το 1923. Όσοι παρέμειναν ανήκαν κυρίως στα ασθενέστερα κοινωνικά στρώματα και ήταν κατά βάση συντηρητικοί, που αποδοκίμαζαν την εκκοσμίκευση των κεμαλιστών της Τουρκίας (οι κεμαλιστές στην Θράκη αποτελούσαν ένα πολύ μικρό ποσοστό αρχικά).

⁴⁰ Έμεινε γνωστή ως ομάδα "εκατόν πενήντα" από τον αριθμό των μελών της.

⁴¹ Χ. Ηλιάδης, «*Η Θράκη απειλείται*»... ό.π., σ.59.

⁴² Ενδεικτικό αυτής της πολιτικής το Ν.Δ.3065/54 "Περί του τρόπου λειτουργίας Τουρκικών Σχολείων Στοιχειώδους Εκπαιδευσεως Δυτικής Θράκης", το οποίο εισήγαγε για πρώτη φορά στην ελληνική διοίκηση τον όρο "τουρκικός" και για τις τρεις συνιστώσες της μουσουλμανικής μειονότητας, σε αντιδιαστολή με τη μέχρι πρότινος ελληνική θεώρηση της μειονότητας και τη διάκριση Τούρκων, Πομάκων και Ρομά, ως διαφορετικές εθνοτικές ομάδες εντός της. Την ίδια περίοδο, αναγνωρίστηκαν η "Ένωση Τουρκικής Νεολαίας Ξάνθης" και ο "Σύλλογος Τούρκων Διδασκάλων Ροδόπης και Έβρου", σωματεία που απαγορεύτηκαν αργότερα.

⁴³ Χ. Ηλιάδης, «*Η Θράκη απειλείται*»... ό.π., σ.115-118.

πορείας αλλαγής της μειονοτικής πολιτικής της Ελλάδας, μεταξύ άλλων και με μέτρα "διοικητικών ενοχλήσεων"⁴⁴, που εντάθηκαν μετά το δεύτερο κύμα διώξεων των ρωμιών το 1964, την εγκαθίδρυση της δικτατορίας των συνταγματαρχών και την τουρκική εισβολή στην Κύπρο. Εκφράστηκαν κυρίως ως περιοριστικές πολιτικές κατά των θρακιωτών νεωτεριστών και όσων θεωρήθηκε ότι υποστήριζαν ή ήταν στόχοι του τουρκικού εθνικισμού, και ως μια συνεχιζόμενη προσπάθεια ενίσχυσης των εσωτερικών διαφοροποιήσεων της μειονότητας και των εναλλακτικών της τουρκικής ταυτοτήτων⁴⁵. Επίσης έγινε προσπάθεια απομείωσης του μειονοτικού πληθυσμού της Θράκης σε εφαρμογή από το 1955 ως το 1998 του αρθ.19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, το οποίο προέβλεπε ότι "οι αλλογενείς που εγκατέλειπαν την Ελλάδα χωρίς πρόθεση παλιννοστήσεως έχαναν την ελληνική ιθαγένεια". Υπό αυτό το πρίσμα, δηλαδή της εξώθησης της μειονότητας σε εκούσια μετανάστευση, αποκτά νόημα η υπογραφή από τη χουντική κυβέρνηση το 1968, την ίδια περίοδο των "διοικητικών ενοχλήσεων", του νέου μορφωτικού πρωτοκόλλου που επέβαλε την τουρκική ως μοναδική μειονοτική γλώσσα.

Ήταν λοιπόν μια περίοδος αρνητικής εφαρμογής της αρχής της αμοιβαιότητας, με αμοιβαίες πολιτικές περιορισμού και αντιποίνων. Το ουσιαστικό της αποτέλεσμα στην Θράκη ήταν ο αποκλεισμός του μειονοτικού πληθυσμού από την τοπική, κοινωνική, πολιτική και οικονομική ζωή για δεκαετίες.

Τρίτη περίοδος 1991-σήμερα. Τα μέτρα, που άρχισαν να εφαρμόζονται το 1991 από την πλευρά της ελληνικής πολιτείας και έμειναν γνωστά ως "μέτρα ισονομίας και ισοπολιτείας" μεταξύ της χριστιανικής και μουσουλμανικής κοινότητας της Θράκης, είχαν ως σκοπό την ανάπτυξη της περιοχής και την εξάλειψη του φαινομένου απομονωτισμού της μειονότητας.

Ο ευρωπαϊκός προσανατολισμός των ανατολικών χωρών δημιούργησε μια νέα πραγματικότητα στα Βαλκάνια και κατέστησε την αναπτυξιακή στήριξη της Θράκης, και ιδιαιτέρως των περιοχών της μειονότητας, ως πρωταρχικής σημασίας για την ελληνική κυβέρνηση, καθώς από νεκρή συνοριακή ζώνη έπρεπε να μετατραπεί σε πύλη προς την Ευρώπη. Ταυτόχρονα άρθηκε ένα μεγάλο μέρος των διακρίσεων και των

---

⁴⁴ Τα μέτρα "διοικητικών ενοχλήσεων" ήταν ένας τρόπος άσκησης ελέγχου στα μειονοτικά ζητήματα με νομιμοφανή τρόπο, όπως η παρεμπόδιση αγοράς και επέκτασης ακινήτων (η αγορά γαιών σε παραμεθόριες περιοχές απαιτούσε κρατική άδεια), καθυστερήσεις ή αδυναμία έκδοσης επαγγελματικών αδειών, οικοδομικών αδειών, τραπεζικών δανείων κ.α. (βλ. σχετικά Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.48-49).

⁴⁵ Χ. Ηλιάδης, «*Η Θράκη απειλείται*»... ό.π., σ.181-183.

κατασταλτικών μέτρων κατά της μειονότητας, ώστε να ενσωματωθεί κατά το δυνατόν ισότιμα στην τοπική κοινωνία, χωρίς βέβαια να εξαλειφθούν πλήρως τα σημεία τριβής μεταξύ πολιτείας και ηγεσίας της μειονότητας, και ευρύτερα Ελλάδας - Τουρκίας, όπως τα θέματα της εκλογής των θρησκευτικών ηγετών (μουφτήδων) της μειονότητας, της βακουφικής περιουσίας, του συλλογικού αυτοπροσδιορισμού και της ανέκαθεν βαρύνουσας μειονοτικής εκπαίδευσης.

Κεφάλαιο τρίτο: Οι Ρομά της Θράκης ως συνιστώσα της μειονότητας

Επίσημες και ανεπίσημες καταγραφές

Η πρώτη καταγραφή πληθυσμού Αθίγγανων στην ελληνική Θράκη μετά την προσάρτησή της στην ελληνική επικράτεια με τη Συνθήκη του Νεϊγύ, πραγματοποιήθηκε από τον ελληνικό στρατό στα τέλη του 1920 κατά την απογραφή του πληθυσμού της περιοχής. Σε αυτήν την απογραφή, η οποία δεν δημοσιεύτηκε ποτέ για να μην αναγνωριστεί επίσημα η μειοψηφία των ελληνόφωνων χριστιανών σε σχέση με τους μουσουλμάνους την εποχή εκείνη, η οποία όμως απαντάται στο Ιστορικό Αρχείο του ΥΠΕΞ σήμερα, καταγράφονται 1.300 "Αθιγγανόφωνοι" σε όλη τη Θράκη επί συνόλου 105.000 μουσουλμάνων.⁴⁶

Οι απογραφές του μεσοπολέμου, και ιδιαίτερα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών που ακολούθησε τη Συνθήκη της Λωζάνης, δεν κάνουν καμία αναφορά σε Τσιγγάνους ή Αθίγγανους στην περιοχή της Θράκης. Κατά τη διάρκεια του πολέμου, της Κατοχής και του Εμφυλίου, οι Featherstone, Παπαδημητρίου, Μαμαρέλης και Νιάρχος αναφέρουν τη μετακίνηση αγνώστου αριθμού Βουλγάρων Ρομά σε δύο κύματα προς τη Δυτική Θράκη⁴⁷, όταν την ίδια περίοδο καταγράφουν τη μαζική φυγή μουσουλμάνων από την εμπόλεμη Θράκη προς την Τουρκία.⁴⁸

Πιθανόν στους τελευταίους να συμπεριλήφθηκαν και αρκετοί Αθίγγανοι - Ρομά της περιοχής, καθώς στην απογραφή του 1951, την τελευταία επίσημη απογραφή πληθυσμού με καταγραφή θρησκευματος και μητρικής γλώσσας, σημειώνονται μόλις 303 μουσουλμάνοι με "αθιγγανική" μητρική γλώσσα σε σύνολο 105.092 και στους τρεις νομούς. Ο παραπάνω ιδιαίτερα χαμηλός αριθμός ανατρέπεται από την ημιεπίσημη απογραφή Ανδρεάδη της ίδιας περιόδου, που παραθέτει ο Κωστόπουλος⁴⁹, η οποία καταγράφει τους Αθίγγανους σε 5.116 και η οποία είναι αυτή που χρησιμοποιείται στο εξής από θεσμικούς φορείς ως "αποτελέσματα της απογραφής του 1951".

Θα ακολουθήσουν κι άλλες ημιεπίσημες απογραφές, οι οποίες θα "συμπληρώνουν" τις επίσημες από το 1961 και μετά με τα εκλιπόντα στοιχεία θρησκευματος και μητρικής γλώσσας (φυλετικής καταγωγής) και οι οποίες θα

---

⁴⁶ Τ. Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ.274· Σε τουρκική απογραφή του 1910, που παραθέτει ο Ζεγκίνης, από τους 4000 Αθίγγανους της Δ. Θράκης, οι 2400 ήταν χριστιανοί ορθόδοξοι και 1600 μουσουλμάνοι (βλ. Ζεγκίνης, *ό.π.*, σ.44).

⁴⁷ Κ. Featherstone, Δ. Παπαδημητρίου, Α. Μαμαρέλης & Γ. Νιάρχος, *Οι τελευταίοι Οθωμανοί - Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης 1940-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013, σ.229.

⁴⁸ Στο ίδιο, σ.503.

⁴⁹ Τ. Κωστόπουλος, *ό.π.*, σ.280.

βγαίνουν κατά καιρούς στη δημοσιότητα από "επίσημα ή ανεπίσημα χείλη". Παρ' όλα αυτά, "η ακριβής προέλευση αυτών των στοιχείων, η διαδικασία συλλογής και η φερεγγυότητά τους παραμένουν... άγνωστα"⁵⁰. Σε δύο τέτοιες που βασίστηκαν στην απογραφή του 1961, ο αριθμός των Αθίγγανων κυμαίνεται από 10.884 έως 18.900, ενώ σε άλλες βάσει της μεταγενέστερης επίσημης απογραφής του 1991 από 14.700 έως 25.000⁵¹. Είναι τόσο μεγάλες οι αποκλίσεις⁵² ανάμεσα στις διαφορετικές ημιεπίσημες εκδοχές ακόμα και της ίδιας επίσημης απογραφής που αφήνουν ερωτήματα για τις σκοπιμότητες που εξυπηρετούν, λαμβανομένου υπόψη ότι πραγματεύονται το ευαίσθητο θέμα της εθνοτικής σύνθεσης της μουσουλμανικής μειονότητας της Θράκης.

Στο βιβλίο του Ζεγκίνη, που αφορά αποκλειστικά στους μουσουλμάνους Αθίγγανους της Θράκης, αυτοί ανέρχονται σε 24.000⁵³, ενώ μια πιο πρόσφατη εκτίμηση είναι αυτή του Μάλκιδη "βάσει της απογραφής πληθυσμού 2001", ο οποίος υπολογίζει τους Τσιγγάνους σε 20.000⁵⁴.

Τέλος στο πλαίσιο της νέας "Εθνικής Στρατηγικής για την Κοινωνική Ένταξη των Ρομά 2021", η Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας του Υπουργείου Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων πραγματοποίησε, με τη συνδρομή 142 Δήμων της χώρας, την καταγραφή του πληθυσμού αλλά και της κοινωνικοοικονομικής κατάστασης των Ρομά που διαβιούν μόνιμα στην Ελλάδα. Ο αριθμός τους ανέρχεται σε 117.495 άτομα, ήτοι το 1,13% του μόνιμου πληθυσμού της χώρας, εκ των οποίων 19.747 στη Θράκη.⁵⁵

Διαφοροποιήσεις από τους Ρομά της υπόλοιπης Ελλάδας

Όταν από την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους μέχρι σχεδόν και σήμερα, οι Ρομά παραμένουν μια περιθωριακή κοινωνική ομάδα, αόρατη από τον δημόσιο λόγο και τα κοινωνικά δρώμενα, με μοναδική εξαίρεση τις αναφορές παραβατικότητας, οι

---

⁵⁰ Στο ίδιο, σ.286.

⁵¹ Στο ίδιο, σ.287-289.

⁵² Το φαινόμενο είναι ευρύτερο και αφορά το σύνολο των Ρομά της ελληνικής επικράτειας, καθώς σύμφωνα με τον Ηλιάδη, "οι επίσημες καταγραφές το μόνο που αποδεικνύουν είναι την ελλιπή πρόσβαση και επαφή των δημόσιων υπηρεσιών με τις κοινότητες των Ελλήνων Ρομά" (βλ. Χ. Ηλιάδης, "«Θέλουν να ενταχθούν οι Ρομά;»...ό.π.).

⁵³ Από τους 115.000 συνολικά μουσουλμάνους της Θράκης (βλ. Ε. Ζεγκίνης, *ό.π.*, σ.48).

⁵⁴ Θ. Μαλκίδης, "Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και πολιτικές ως παράγοντες του μετασχηματισμού της ταυτότητας των Πομάκων της ελληνικής Θράκης" στο Θ. Μαλκίδης, Ν. Κόκκας (επιμ.), *Μετασχηματισμοί της συλλογικής ταυτότητας των Πομάκων*, Σπανίδης, Ξάνθη 2006, σ.78.

⁵⁵ Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, *Καταγραφή οικισμών και πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021)*, Αθήνα 2022, σ.112-121.

μουσουλμάνοι Ρομά της Θράκης έγιναν de facto ορατοί, αν όχι από την ίδια τη Συνθήκη της Λωζάνης, από την ανάγκη της ελληνικής πολιτείας να τους διακρίνει από τους μειονοτικούς Τούρκους και να τους προστατέψει από τον τουρκικό εθνικισμό.

Σε αυτό το πλαίσιο, αυτοί έγιναν αποδέκτες ως επί το πλείστον ευνοϊκών πολιτικών, ρυθμίσεων και παροχών, ακόμα και στις πιο δύσκολες περιόδους των ελληνοτουρκικών σχέσεων, που οι Ρομά της υπόλοιπης Ελλάδας έκαναν δεκαετίες να δουν ή δεν είδαν ποτέ, όπως επίσης προστατεύτηκαν από επιπλέον επιζήμιους αποκλεισμούς⁵⁶ που έπληξαν τους δεύτερους.

Ελλείπει των δύο παραπάνω συνθηκών, αλλά και της καθοριστικής σημασίας του θρησκευτικού ανήκειν από τη σύσταση των βαλκανικών εθνικισμών για τη συμπερίληψη σε μια εθνική κοινότητα, δεν είναι τυχαίο ότι σπανίζουν μουσουλμάνοι στο θρήσκευμα Ρομά στην υπόλοιπη Ελλάδα, καθώς όσοι παρέμειναν μετά την ανταλλαγή πληθυσμών, σταδιακά "είτε βαφτίστηκαν είτε έφυγαν για άλλες γειτονικές χώρες"⁵⁷. Σήμερα το σύνολο σχεδόν των εδραίων τουλάχιστον - πλην Θράκης - Ρομά είναι χριστιανοί, ως επί το πλείστον ελληνόφωνοι, λιγότερο ή περισσότερο ενσωματωμένοι στην ελληνική κοινωνία⁵⁸, χωρίς η παράλληλη ή όχι χρήση της ρομανί να αποτελεί δείκτη ενσωμάτωσης όπως συμβαίνει στη Θράκη.

Ενδιαφέρον φαινόμενο - από την άλλη πλευρά - αποτελεί το ότι οι τσιγγάνικες ομάδες που παρέμειναν σε τουρκικό έδαφος, όπως για παράδειγμα οι μουσουλμάνοι Ρομά της ανατολικής Θράκης, ποτέ δεν προσέλκυσαν το ενεργό ενδιαφέρον του τουρκικού εθνικισμού και κατά συνέπεια χαρακτηρίζονται από πολύ μικρό βαθμό ένταξης, όπως παρατηρεί ο Λιάπης⁵⁹, σε πολιτιστικό, οικονομικό και ιδεολογικό επίπεδο στην τοπική κοινωνία. Με άλλα λόγια, οι σχέσεις Τούρκων - Ρομά ακολούθησαν μια πιο παραδοσιακή - σε σχέση με την οθωμανική περίοδο - πορεία χωρίς εξωγενείς παρεμβολές, παραμένοντας έτσι "μέσα σε ένα άκαμπτο εξουσιαστικό πλαίσιο με ισχυρή περιθωριοποίηση των Τσιγγάνων".

---

⁵⁶ Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα σχετικά αποτελεί το ζήτημα της ανιθαγένειας.

⁵⁷ Λ. Μπαλτσιώτης, "Στη μέγγενη δύο εθνικισμών. Με αφορμή τη Σαμπιχά Σουλεϊμάν: Οι Ρομά της Θράκης και οι πολιτικές απέναντί τους", *Χρόνος*, τ.12, Απρ 2014.

⁵⁸ Όπως παρατηρεί ο Μπαλτσιώτης, λόγω της κοινής γλώσσας και θρησκείας με την κυρίαρχη εθνική ομάδα οι "εδραίοι γύφτου/τσιγγάνοι αρχίζουν να θεωρούν αυτήν την εθνική ομάδα ως ομάδα τους, αλλά και η κυρίαρχη ομάδα να τους θεωρεί μέλη της" (βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, *ό.π.*). Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με τους χριστιανούς Ρομά της Θράκης (δεν αποτελούν αντικείμενο της παρούσας εργασίας), οι οποίοι έχουν σαφώς περισσότερο ενσωματωθεί - από τους μη χριστιανούς και δη μειονοτικούς Ρομά - στην τοπική πλειονοτική κοινωνία. Βλ. επίσης Χ. Ηλιάδης, "«Θέλουν να ενταχθούν οι Ρομά;»...ό.π. για τους "αφομοιωμένους και αποκομμένους από τις ρόμικες κοινότητες" Έλληνες Ρομά.

⁵⁹ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.108.

Κεφάλαιο τέταρτο: Αναπαραστάσεις των μουσουλμάνων Ρομά ένθεν και εκείθεν

Οι Ρομά της Θράκης απαντώνται σε οικισμούς που δημιουργήθηκαν ως επί το πλείστον μετά το 1923 αλλά και παλαιότερα, κυρίως στην περιφέρεια των αστικών κέντρων των τριών θρακικών νομών και πλησίον χωριών του κάμπου, σε κατά κανόνα υποβαθμισμένες περιοχές, η κατάσταση των οποίων καθιστά προφανές το υποβαθμισμένο κοινωνικό στάτους των κατοίκων τους. Πρόκειται για κλειστές κοινότητες (γκέτο), ο κλειστός χαρακτήρας των οποίων σε σημαντικό βαθμό επιβλήθηκε από το εξωτερικό περιβάλλον, καθώς τόσο η τοπική ελληνική πλειονοτική κοινωνία όσο και οι μειονοτικοί Τούρκοι⁶⁰ αρνούνται να αποδεχθούν τους Ρομά ως ισότιμους τους, αποκαλώντας τους με τον υποτιμητικό (ετερο)προσδιορισμό του "Γύφτου" ή "Αθίγγανου" και "Cingene" αντίστοιχα.

Σε εθνική κλίμακα, το όψιμο ενδιαφέρον⁶¹ των Ελλάδας και Τουρκίας για τους Ρομά της Θράκης, ώστε να ενσωματωθούν και να υπηρετήσουν το εκάστοτε αφήγημα, προκύπτει από τη μη ευκαταφρόνητη αριθμητική τους παρουσία εντός της μειονότητας και συνεπώς από το εκλογικό τους δυναμικό που δύναται να επηρεάσει τις τοπικές - και όχι μόνο - εξελίξεις.

Τουρκικό ενδιαφέρον

Η εξαρχής εκπεφρασμένη επιδίωξη της Τουρκίας, ήδη από το κείμενο της Συνθήκης της Λωζάνης και την επικράτηση των νεωτεριστών στην ηγεσία της μειονότητας, ήταν να προσδώσει εθνικά χαρακτηριστικά στο σύνολο της μουσουλμανικής μειονότητας, καλλιεργώντας την τουρκική εθνική συνείδηση και σε κοινωνικές ομάδες που βρίσκονταν ακόμη σε εθνοτική "ύπνωση", μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της τουρκικής γλώσσας⁶². Προσπάθεια την οποία υποστήριξε σε συγκεκριμένες χρονικές περιόδους, για τους δικούς της λόγους όπως είδαμε παραπάνω, και η ελληνική πολιτεία.

---

⁶⁰ Σημαντικό ρόλο στην κατάρριψη της αίσθησης του *συνανήκειν* παίζει (αυτό που έχουν δείξει και αρκετές εμπειρικές έρευνες δηλαδή) η χαλαρότερη σχέση των (περισσότερων) Ρομά με τη θεσμική θρησκεία και την τήρηση θρησκευτικών κανόνων, σε σχέση πάντα με τους μειονοτικούς Τούρκους και τους Πομάκους, η βίωση δηλαδή από μέρους των πρώτων των θρησκευτικών παραδόσεων χωρίς επίγνωση του συμβολισμού και της αρχικής τους σημασίας (βλ. Ε. Ζεγκίνης, *ό.π.*, σ.49· Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.211, 218).

⁶¹ Τη δεκαετία του '50 οριοθετεί ο Μαυρομμάτης ως περίοδο εκκίνησης του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού για τους θρακιώτες Ρομά (βλ. Γ. Μαυρομμάτης, *Τα παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων της Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005, σ.122)

⁶² Με τον ορισμό της τουρκικής ως μητρικής γλώσσας της μειονότητας, παραλείποντας εξ' ολοκλήρου την *πομακική* και τη *ρομανί* για Πομάκους και Αθίγγανους αντίστοιχα. είναι εύκολο να εξηγηθεί ο αυτοπροσδιορισμός ενός μέρους των τελευταίων ως Τούρκοι, καθώς σύμφωνα με τη Δόμνα Μιχαήλ "η γλώσσα επηρεάζει τον σχηματισμό εθνικής ταυτότητας" (βλ. Δ. Μιχαήλ, *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*, Σταμούλης, Αθήνα 2015).

Για να εξετάσουμε πως η κοινωνική ομάδα των Αθίγγανων, ή για την ακρίβεια οι με αρκετή εσωτερική διαφοροποίηση ποικίλες ομάδες αυτών, αντέδρασαν στον "εκτουρκισμό" τους, υιοθετώντας ή όχι εν τέλει τον αυτοπροσδιορισμό τους ως *Τούρκοι* αξίζει να εστιάσουμε στην παράμετρο που φωτίζει η Τρουμπέτα σχετικά με τη χρονική περίοδο μόνιμης χωρικής εγκατάστασης της εκάστοτε ομάδας. Στην έρευνά της διαπιστώνει ότι εδραίοι Αθίγγανοι της Θράκης ήδη από την εποχή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας έχουν εγκαταλείψει τη γλώσσα τους και τα περισσότερα πολιτισμικά χαρακτηριστικά, αντικαθιστώντας τα με τα αντίστοιχα οθωμανικά - τουρκικά, σε αντίθεση με πρώην νομάδες Αθίγγανους που εγκαταστάθηκαν μόνιμα μετά την ανταλλαγή πληθυσμών ή ακόμα και μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, οι οποίοι αν και εξισλαμισθέντες και ομιλούντες την τουρκική, δεν έχουν εγκαταλείψει τη ρομανί και τα ταυτοτικά τους πολιτισμικά στοιχεία, ενώ ομιλούν συχνά και την ελληνική. Καθίσταται προφανές ότι η υιοθέτηση της τουρκικής εθνοτικής ταυτότητας από τους πρώτους ήταν πιο εύκολη απ' ό,τι από τους τελευταίους.⁶³

Χαρακτηριστικά παραδείγματα της προαναφερθείσας διαφοροποίησης αποτελούν οι κάτοικοι του Ηφαίστου Κομοτηνής, ως παλαιότερα εγκατεστημένος αστικός πληθυσμός, σε σχέση με τους μέχρι πρόσφατα ημινομάδες Ρομά του συνοικισμού Ανδριανουπόλεως. Ο Λιάπης που εξέτασε τους δύο αυτούς πληθυσμούς επισημαίνει επιπλέον τη μεγαλύτερη ευχέρεια των πρώιμα εγκατεστημένων στον Ήφαιστο να ακολουθήσουν τις κοινωνικές αλλαγές της σύγχρονης εποχής και να μετάσχουν αναπόφευκτα στον μετασχηματισμό της ευρύτερης κοινωνίας, όταν οι Ανδριανουπολίτες παρέμεναν εγκαλωβισμένοι στους στενούς δεσμούς συγγένειας που χαρακτηρίζουν τους νομάδες, δυσκολευόμενοι να αποδεσμευτούν από την ομάδα τους και να αφομοιώσουν την όποια νεωτερικότητα, πλην ορισμένων εκφάνσεών της όπως η οικειοποίηση καταναλωτικών αγαθών (αυτοκίνητο, τηλεόραση, κλπ).⁶⁴

Παρά τις διαφοροποιήσεις των εκάστοτε τσιγγάνικων κοινοτήτων, η προσπάθεια της τουρκικής πολιτικής να συνδέσει τους Ρομά της Θράκης με μια σύγχρονη εθνική κοινότητα και ένα εθνικό κέντρο, που προστατεύει τα δικαιώματά τους, εντείνεται κατά τη δεκαετία του '80. Είναι η εποχή που προβάλλεται στη δημόσια σφαίρα και σε εξωτερικούς θεσμικούς φορείς το καθεστώς που βιώνουν από κοινού οι επιμέρους ομάδες της μειονότητας. Η προώθηση της τουρκικής γλώσσας και

⁶³ Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.164-166.

⁶⁴ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.56-57.

πολιτιστικών στοιχείων για την καλλιέργεια - πέραν του θρησκευματος - του αισθήματος του ανήκειν σε μια ενιαία κοινότητα επιτυγχάνεται εκτός από την επίσημη εκπαίδευση και με άλλους λιγότερο επίσημους τρόπους· απόδειξη οι δορυφορικοί δέκτες σε κάθε σπίτι (μειονοτικού) Ρομά που προβάλλουν τουρκικά τηλεοπτικά προγράμματα.

Είναι μία πολιτική που εκ του αποτελέσματος, καθώς το μεγαλύτερο ποσοστό Αθιγγάνων - όπως θα δούμε παρακάτω - επιλέγουν την τουρκική ταυτότητα, αποδεικνύεται επιτυχής, γεγονός στο οποίο συμβάλλει η έλλειψη πρόνοιας για την ομάδα αυτή από το ελληνικό κράτος καθώς και το στίγμα του κοινωνικά υποδεέστερου που τους στερεί κάθε κύρος.⁶⁵

Ελληνικό ενδιαφέρον

Παρότι η ιδιότητα του μέλους της μουσουλμανικής μειονότητας είναι ένα αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας των θρακιωτών Ρομά, εντούτοις η ελληνική πολιτεία αρχικά τους προσέγγισε με πανομοιότυπο τρόπο που αντιμετώπιζε τους Ρομά συνολικά της επικράτειάς της, δηλαδή όχι με αυταρχικά μέτρα για την αναγκαστική αφομοίωσή τους αλλά με παντελή αγνόηση.⁶⁶

Και αυτό γιατί η πρόσληψη από την πλειονοτική κοινωνία των Αθιγγάνων της Θράκης ως *αποκλίνουσα ομάδα* δεν αφορά πρωτίστως τη διαφορετική γλώσσα και θρησκεία, όπως συμβαίνει με τις άλλες συνιστώσες της μειονότητας, αλλά έναν τρόπο ζωής που διαφέρει αισθητά από αυτόν της πλειονότητας και κυρίως την απόκλισή τους από θεμελιακές πολιτισμικές αξίες. Οι Αθίγγανοι ως φυγόπονοι, απείθαρχοι, ανένταχτοι... Επαναφορά όλων εκείνων των χαρακτηριστικών που συνδέονται εδώ και αιώνες με το τσιγγάνικο στερεότυπο. Ακόμα στηλιτεύεται η μετακίνηση και η ενδεής τους διαβίωση - αν και οι νομάδες Ρομά έχουν εδώ και δεκαετίες εκλείψει - ως ίδιον ασθενέστερης κοινωνικής ομάδας και εκτροπή από τους κανόνες κοινωνικής ευπρέπειας, όπως και η ελλιπής τους θρησκευτικότητα ως απόδειξη ωφελιμιστικής συμπεριφοράς.⁶⁷

Για τους παραπάνω λόγους που καθιστούν αυτήν την κοινωνική ομάδα ελάχιστα ελκυστική για ένταξη στο εθνικό δόγμα, η βασική επιδίωξη της ελληνικής

---

⁶⁵ Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.186.

⁶⁶ Η Τρουμπέτα παρατηρεί ότι η Ελλάδα ήταν από τις εξαιρέσεις των χωρών της δυτικής Ευρώπης που δεν επέβαλε τη μόνιμη εγκατάσταση των Αθιγγάνων με αυταρχικά διοικητικά μέτρα (βλ. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.194, 231).

⁶⁷ Στο ίδιο, σ.187-191.

πλευράς ήταν αρχικά να τη διατηρήσει σε ένα προεθνικό στάδιο⁶⁸, θεωρώντας ως αποκλειστικό στοιχείο ταυτότητας τη θρησκευτική της υπαγωγή, ενώ αργότερα - δεδομένης της τουρκικής πολιτικής γι' αυτούς - περιορίστηκε στην κατάδειξη των διαχρονικών αλλά και σύγχρονων διαφορών της από τους (μειονοτικούς) Τούρκους.

Βέβαια στο πλαίσιο της προσπάθειας για αριθμητική απομείωση της μειονότητας από την περιοχή της Θράκης που έλαβε χώρα κατά τη δεύτερη περίοδο των ελληνοτουρκικών σχέσεων⁶⁹ μέσω του άρθρου 19 του Κώδικα Ελληνικής Ιθαγένειας, για τους Αθίγγανους - οι οποίοι δεν ήταν "ευπρόσδεκτοι" στην Τουρκία⁷⁰ - διαρθρώθηκε μια διαφορετική ανεπίσημη κρατική πολιτική· έχει πολλάκις καταγραφεί η προσφορά κατά τη δεκαετία του '80 σε θρακιώτες Ρομά μόνιμων θέσεων εργασίας ως βοηθητικό προσωπικό σε οργανισμούς του δημόσιου τομέα στην Αθήνα (και αλλού εκτός Θράκης), με την προϋπόθεση να μεταφέρουν τις οικογένειές τους και να μεταδημοτεύσουν.⁷¹

Τελευταία μόνο διαπιστώνεται μια προσπάθεια δημιουργίας της εικόνας του "Έλληνα Αθίγγανου", που αποστασιοποιημένος από τον τουρκικό εθνικό λόγο, ενώ έχει αποτάξει τις κοινωνικά "παθολογικές" του ιδιότητες, δεν έρχεται πλέον σε σύγκρουση με το ελληνικό εθνικό δόγμα. Αφορά στην ιδεολογική αφομοίωση των Ρομά της Θράκης από την κυρίαρχη κοινωνία, ακόμη κι αν δεν είναι δομικά ενταγμένοι σε αυτήν, απλώς με τη διατήρηση ενός "φολκλορικού" χαρακτήρα.⁷²

Σε τοπικό δε επίπεδο, προκειμένου η πλειονοτική κοινωνία να αυξήσει την επιρροή της σε αυτήν την περιθωριακή ομάδα χρησιμοποιεί συνήθως τακτικές πελατειακών σχέσεων και προσωπικής εύνοιας. Τακτικές που ευοδώνονται εν μέρει, καθώς όπως ο Μαυρομμάτης παρατηρεί (πάντα για τους κατοίκους της Καλκάντζας) ακόμα και τη δεκαετία του '90, περίοδο πρωτοφανούς ενίσχυσης των εκλογικών ποσοστών των ανεξάρτητων μειονοτικών υποψηφίων στη Θράκη, οι Ρομά προτιμούν να ψηφίζουν πλειονοτικούς υποψηφίους των μεγάλων και εθνικής εμβέλειας

⁶⁸ Γ. Μαυρομμάτης, *ό.π.*, σ.73-74.

⁶⁹ Βλ. κεφάλαιο δεύτερο παραπάνω.

⁷⁰ Το ενδιαφέρον της τουρκικής εθνικιστικής πολιτικής για τους Ρομά φαίνεται να βρίσκεται σε ισχύ μόνο εφόσον εξακολουθούν να βρίσκονται εγκατεστημένοι στη Θράκη, καθώς η τουρκική κοινωνία αποδεικνύεται ελάχιστα διατεθειμένη να τους δεχτεί στη "μητέρα γη", σε αντίθεση με τους μειονοτικούς Τούρκους και τους Πομάκους (βλ. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.184; Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.29).

⁷¹ Γ. Μαυρομμάτης, *ό.π.*, σ.107, 123; Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.52, 175; Ε. Πολίτου, *Η (ανα)παραγωγή και η ομοιογενοποίηση του «ειδικού» μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα: Η περίπτωση των Τσιγγάνων σε κοινότητες της Αττικής και της Θράκης*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001, σ.176-177.

⁷² Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.193.

κομμάτων, προκειμένου να αναζητήσουν από αυτούς λύση για τα ποικίλα προβλήματά τους. Η συγκεκριμένη (εκλογική) συμπεριφορά αποδεικνύει πέραν των άλλων και τις έντονες σχέσεις εξάρτησης των Αθιγγάνων από τους πλειονοτικούς, που εκφράζονται κυρίως μέσα από τη διαμεσολάβηση των τελευταίων για την επικοινωνία με τις δημόσιες υπηρεσίες, την εύρεση εργασίας, τη συγκάλυψη παρανομιών ή την παροχή προστασίας.⁷³

Αμυντικός αυτοπροσδιορισμός

Απέναντι σε όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, οι ίδιοι οι Ρομά πως αντιδρούν; Πως αυτοπροσδιορίζονται; Ποια είναι η ταυτότητα που επιλέγουν ατομικά και συλλογικά για τους εαυτούς και τις κοινότητες τους;

Για να αποκωδικοποιήσουμε τις αντιδράσεις, στάσεις, συμπεριφορές των Ρομά έναντι των Ελλήνων πλειονοτικών και των Τούρκων, πρέπει να αναζητήσουμε το υπόβαθρό τους, το οποίο δεν είναι σύγχρονο αλλά έρχεται από το παρελθόν. Είναι οι εμπειρίες του παρελθόντος, η ενσωματωμένη ιστορία, που έχει γίνει *έξις* (*habitus*) με όρους κοινωνιολογίας και παράγει "ασυνείδητα και εξαρτημένα από το παρελθόν ανακλαστικά που... οργανώνουν καταδυναστευτικά το σήμερα... έχοντας μετουσιωθεί σε συγκεκριμένες μορφές πρόσληψης του εαυτού (και) του άλλου, σε συγκεκριμένες μορφές σκέψης και δράσης".⁷⁴

Ο ιδιαίτερος τρόπος πρόσληψης της σύγχρονης πραγματικότητας από τους Ρομά επιβεβαιώνεται από διάφορες έρευνες πεδίου, οι οποίες έχουν δείξει ότι καταρχήν επιλέγουν έναν αμυντικό αυτοπροσδιορισμό - τι δεν θέλουν να είναι - ως αποστασιοποίηση από τα ευρέως διαδεδομένα στερεότυπα εναντίον τους και την τσιγγάνικη ταυτότητα που είναι υπαίτια για τη διαρκή τους περιθωριοποίηση.⁷⁵

Ένα μέρος λοιπόν των θρακιωτών Ρομά επιλέγουν τον αυτοπροσδιορισμό ως *Αθίγγανοι* ή *Γύφτοι* (και όχι *Τσιγγάνοι* που έχει υποτιμητική σημασία), επιλέγοντας μόνο τα "ουδέτερα" χαρακτηριστικά του όρου. Πρόκειται κυρίως για μέλη πρώην πλανόδιων ομάδων που διατηρούν τη Ρομανί ως μητρική γλώσσα και θέλουν με την επιλογή της αθιγγάνικης ταυτότητας λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά να δηλώσουν τη σύνδεσή τους με τις ελληνικές θέσεις και κατ' επέκταση με την πλειονοτική

---

⁷³ Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ.117-120.

⁷⁴ Α. Βαξεβάνογλου, *Έλληνες Τσιγγάνοι, περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001, σ. 84.

⁷⁵ Δεν είναι τυχαίο άλλωστε, όπως παρατηρεί ο Λιάπης, το γεγονός ότι σε όλα τα Βαλκάνια αλλά και στην Ευρώπη, αυτοί που αυτοπροσδιορίζονται ως Ρομά ή Τσιγγάνοι είναι πολύ λιγότεροι από όσους οι άλλοι θεωρούν ως τέτοιους (βλ. Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.14)

κοινωνία ως κομιστή εξουσίας, την επιθυμία να γίνουν αποδεκτοί και να διαφύγουν του αποκλεισμού τους. Έτσι γίνεται αντιληπτό ότι η αποδοχή τους από την πλειονότητα συνιστά το βασικό μέτρο επιβεβαίωσης του κύρους τους⁷⁶.

Εντούτοις το μεγαλύτερο τμήμα των μουσουλμάνων Ρομά πρεσβεύει την τούρκικη ταυτότητα, περισσότερο ως αντίδραση στην υποτιμητική εννοιοδότηση του ετεροπροσδιορισμού τους από τους πλειονοτικούς⁷⁷, προτάσσοντας ως τεκμήριο "μη τσιγγανικότητας" τη μόνιμη εγκατάστασή τους και ως τεκμήριο "τουρκικότητας" τη γλώσσα και τη θρησκεία⁷⁸. Ακόμα και σήμερα, όπως σημειώνει ο Λιάπης, οι τουρκόφωνοι (και με περισσότερο τουρκική συνείδηση) Ρομά αποκαλούν υποτιμητικά τους τσιγγανόφωνους Ρομά ως *καλπαζάνηδες*, καθώς στα οθωμανικά *kalpazan* σήμαινε κατασκευαστής κίβδηλων νομισμάτων⁷⁹. Παρ' όλα αυτά, ο αυτοπροσδιορισμός ως *Τούρκοι*, όπως επισημαίνει ο Μαυρομάτης, δε σημαίνει ούτε την αυτόματη αποδοχή τους από τους μειονοτικούς Τούρκους, ούτε όμως επίσης την πάγια αποδοχή των τουρκικών πολιτικών θέσεων, αλλά κυρίως μια "προσπάθεια απαλλαγής από το στίγμα του Τσιγγάνου και ταυτόχρονα συμβολικής κοινωνικής ανόδου"⁸⁰. Με άλλα λόγια, "δεν είναι πάντα δυνατό (για τους Ρομά που αυτοπροσδιορίζονται ως Τούρκοι) να διακρίνουν με σαφήνεια το «πολιτικό» από το «εθνικό» περιεχόμενο της συνείδησής τους"⁸¹.

Άλλωστε η τουρκική ταυτότητα είναι περισσότερο ελκυστική στη συλλογική μνήμη των Ρομά, καθώς είναι ταυτισμένη - περισσότερο απ' ότι η ελληνική - με μια κυρίαρχη κουλτούρα, αυτήν της οθωμανικής διοίκησης⁸². Στο φαντασιακό των Τσιγγάνων, οι χθεσινοί "μπέηδες" αποκαλούν - υπό τη σύγχρονη συγκυρία - τους πρώην "δούλους" τους ως ομογενείς και αγωνίζονται να τους ενσωματώσουν πολιτικά. Αυτή η "αναχρονιστική επαναβίωση του παρελθόντος"⁸³ από την πλευρά των Ρομά δύναται να εξηγήσει - όχι εύκολα κατανοητές - συμπεριφορές τους σήμερα σε πεδία σύγκρουσης των δύο αντιμαχόμενων εθνικισμών που θα δούμε παρακάτω.

---

⁷⁶ Όπως επισημαίνει η Τρουμπέτα μάλιστα, χρησιμοποιούν (ως επί το πλείστον) χριστιανικά ονόματα στις συναστροφές τους με τον πλειονοτικό πληθυσμό (βλ. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.203).

⁷⁷ "Μας λένε Αθίγγανους επειδή είμαστε φτωχοί" (βλ. Στο ίδιο, σ.208-209).

⁷⁸ Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ.89.

⁷⁹ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.49.

⁸⁰ Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ.90-91.

⁸¹ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.144.

⁸² Στο ίδιο, σ.137.

⁸³ Στο ίδιο, σ.141.

Σε αυτό βέβαια συντείνει και η απτή πραγματικότητα, στην οποία οι μειονοτικοί Τούρκοι λόγω των εθνοτικών στερεοτύπων και των ιστορικών εξουσιαστικών σχέσεων αποκλείουν μια ολοκληρωτική αποδοχή των "Τούρκων" Ρομά, χαρακτηρίζοντας τις επιλογές των τελευταίων ως καιροσκοπικές. Υπό αυτό το πρίσμα, αρκετές "ανθελληνικές" στάσεις και συμπεριφορές των Τσιγγάνων δεν έχουν ως στόχο να στραφούν κατά των πλειονοτικών, αλλά "να αποδείξουν στους Τούρκους ότι είναι τόσο «Τούρκοι» όσο κι εκείνοι"⁸⁴.

Τέλος υφίσταται και ένας λιγότερο συχνός ή επιλεκτικός κατά περίπτωση αυτοπροσδιορισμός των Ρομά ως *μουσουλμάνοι*, επιλέγοντας την θρησκευτική ταυτότητα από μία προδήλως ή εμμέσως εθνοτική, προφανώς ως μια συνειδητά ουδέτερη στάση προς αποφυγή αντιπαραθέσεων⁸⁵. Εναλλακτική συμπεριφορά είναι η "ανώνυμη" ταυτότητα που διέκρινε ο Λιάπης⁸⁶ στον οικισμό του Ηφαίστου Κομοτηνής, η οποία παρότι δεν αυτο-ορίζεται ως τέτοια, εντούτοις διατηρεί όλα εκείνα τα αφανή πολιτιστικά στοιχεία, όπως η συγγένεια, η ενδογαμία, οι ισχυροί κοινωνικοί δεσμοί, ώστε να παραμείνει "αυθεντική και τσιγγάνικη". Ταυτόχρονα αποτελεί μια "στάση σιωπής και παθητικής αντίστασης στις πιέσεις των εθνικών ιδεών", αν και κατά τον προαναφερθέντα ερευνητή θα μπορούσε σε αρκετές περιπτώσεις να σημαίνει μια διακριτική προσήλωση στις θέσεις της ελληνικής πολιτείας και τον χαρακτηρισμό του συνόλου της μειονότητας σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λωζάνης ως μουσουλμανική⁸⁷.

Τέλος, θα πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι σε κάποιες περιπτώσεις η απάντηση στο ερώτημα "τί είσαι;" εξαρτάται άμεσα και από τον ερωτώντα· αν διατυπώνεται από Έλληνα, τότε η συνηθέστερη απάντηση ενός θρακιώτη Ρομά είναι "είμαι μουσουλμάνος"⁸⁸, ενώ αν ρωτάει Τούρκος τότε δηλώνεται ότι "είμαστε Τούρκοι", γεγονός που αποτελεί ένα συνηθισμένο πρότυπο συμπεριφοράς μιας περιθωριακής ομάδας που προσπαθεί να διατηρήσει παράλληλους δεσμούς και με τους δύο κυρίαρχους πόλους.⁸⁹

---

⁸⁴ Στο ίδιο, σ.148.

⁸⁵ Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.211.

⁸⁶ Με τη χρήση του όρου *δικός μας* (*αμαρό τζενό* για τους τσιγγανόφωνους και *μιτζίμικιέρ* για τους τουρκόφωνους) αποφεύγεται υπαινικτικά η τοποθέτηση μέσα στο σημασιολογικό στερέωμα της ελληνοτουρκικής σύγκρουσης (βλ. Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.115, 191).

⁸⁷ Στο ίδιο, σ.157-158.

⁸⁸ Η εμφατικότερη απάντηση "Ελληνας μουσουλμάνος" ενσωματώθηκε αρκετά μεταγενέστερα στον πολιτικό λόγο αρκετών Ρομά της Θράκης.

⁸⁹ Στο ίδιο, σ.142.

Έτσι ο ελληνοτουρκικός ανταγωνισμός, συνοδευόμενος πολλές φορές από παροχές (ως ανταλλάγματα αφοσίωσης;) προς τη διεκδικούμενη ομάδα⁹⁰, θα μπορούσε σε πρώτο επίπεδο να θεωρηθεί ευνοϊκός για τους θρακιώτες Ρομά, καθώς τους δίνει πρόσβαση σε δημόσια και κοινωνικά αγαθά, μειώνοντας με αυτόν τον τρόπο σε ένα βαθμό τον κοινωνικό αποκλεισμό τους.

Μεσοπρόθεσμα παραμένουν ανάμεσα σε δύο συγκρουόμενους εθνικισμούς, τη διαμάχη των οποίων αντιμετωπίζουν περισσότερο ως μια γενική απειλή⁹¹ που μπορεί να έχει πολλές πτυχές, οικονομικές, κοινωνικές κα.

Από τη μια πλευρά, η επιλογή της ταυτότητας του Τούρκου, βάσει γλώσσας, θρησκείας και της ιδιότητας του μέλους της μουσουλμανικής μειονότητας, τους παρέχει μεν μια προσωρινή θέση κύρους, χωρίς όμως να διασφαλίζει μια υψηλή θέση στους κόλπους της μειονότητας και χωρίς το κύρος αυτό να είναι "εξαργυρώσιμο στην καθημερινή τους ζωή", ενώ ταυτόχρονα τους απομακρύνει από το ελληνικό έθνος και κράτος, του οποίου είναι υπήκοοι και λειτουργικά ενταγμένοι. Από την άλλη, ο ελληνικός εθνικισμός τους υπόσχεται μερική αποδοχή και προστασία, αλλά πάντα σε θέση χαμηλότερη από αυτήν που προσδοκούν και εφόσον έχουν προηγουμένως παραιτηθεί από τον όποιο τουρκισμό τους.⁹²

Δεν είναι λοιπόν παράλογη η αίσθηση που λαμβάνει το σύνολο σχεδόν των Ρομά της Θράκης ότι ακόμα κι αν επιβιβαστούν στο άρμα κάποιου εθνικισμού, θα παραμείνουν εκτεθειμένοι στις βαθιά ριζωμένες αντι-τσιγγάνικες προκαταλήψεις της περιβάλλουσας κοινωνίας. Σε αντίθεση με άλλες μικρές ομάδες που αφομοιώθηκαν με επιτυχία στο παρελθόν, αυτοί "θα είναι πάντα οι διαφορετικοί, οι κατώτεροι, οι βρώμικοι".⁹³

---

⁹⁰ Ο Μαυρομάτης καταγράφει επιχορηγήσεις, είτε από επίσημους θεσμικούς φορείς είτε από μεμονωμένους "ευεργέτες" ένθεν και εκείθεν, για την κατασκευή σχολείου, ανοικοδόμηση κατοικιών, ανέγερση τεμένους, ίδρυση πολιτιστικών σωματείων κ.α. στην Καλκάντζα Κομοτηνής, οικισμό στον οποίο επικεντρώθηκε η έρευνά του (βλ. Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ.122-126). Ασφαλώς μπορεί να υποθέσει κάποιος ότι αυτή ήταν μια κοινή πρακτική της περιόδου και σε άλλους οικισμούς Ρομά.

⁹¹ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.117.

⁹² Γ. Μαυρομάτης, *ό.π.*, σ.126-127.

⁹³ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.120.

Κεφάλαιο πέμπτο: Σύγκρουση εθνικισμών

Απ' όσα εκτέθηκαν παραπάνω για τους μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης, γίνεται σαφές ότι η εκάστοτε υπό διαμόρφωση ταυτότητα δεν αντανακλά μια ελεύθερη ανάγνωση του κόσμου και τοποθέτηση του υποκειμένου μέσα σε αυτόν, αλλά περισσότερο μια βίαιη διαδικασία που υποχρεώνει στην καταναγκαστική πρόσληψη της πραγματικότητας. Ο τρόπος εκδήλωσης του ενδιαφέροντος κάθε εθνικού κέντρου για την προσάρτηση της συγκεκριμένης πληθυσμιακής ομάδας, οι πρακτικές που χρησιμοποιούνται και η έκταση της παρέμβασής τους αξίζει ιδιαίτερης ανάλυσης.

Πέραν αυτού, εστιάζοντας περισσότερο στοχευμένα σε κάποιο τέτοιο πεδίο "συγκρούσεων", έχει ενδιαφέρον να δούμε πως αποτυπώνεται στον τοπικό ή/και εθνικό τύπο - ένθεν κι εκείθεν - αυτή η διαμάχη των δύο αντίπαλων εθνικισμών.

Δροσερό Ξάνθης, η "πρωτεύουσα" των Ρομά

Όσο κι αν φαντάζει υπερβολικός ο εν λόγω τίτλος, το Δροσερό Ξάνθης σήμερα είναι ο μεγαλύτερος οικισμός μουσουλμάνων Ρομά στη Θράκη σήμερα. Με τους πρώτους κατοίκους να εγκαθιστούν πρόχειρα καταλύματα σε έναν σκουπιδότοπο στη νοτιοανατολική πλευρά της πόλης, στη δυτική όχθη του ποταμού Κόσυνθου, η περιοχή καταγράφηκε για πρώτη φορά με το συγκεκριμένο τοπωνύμιο στην απογραφή του 1971. Σήμερα εκτείνεται σε 160 περίπου στρέμματα, παραμένοντας "εκτός σχεδίου πόλεως", και αριθμεί περί τους 8000 μόνιμους και μετακινούμενους⁹⁴ κατοίκους, με τη δημογραφική έκρηξη των τελευταίων ετών να δικαιολογείται πέρα από τον μεγάλο αριθμό γεννήσεων και στη συγκέντρωση εκεί πληθυσμού Ρομά από άλλες περιοχές ή ακόμα και άλλα κράτη όπως τη Ρουμανία.

Επιπλέον το Δροσερό Ξάνθης αποτελεί έναν από τους λίγους οικισμούς Ρομά της Θράκης, μαζί με την Ανδριανούπολεως (Αλάν Κογιού) και σε μικρότερο βαθμό τον Ήφαιστο της Κομοτηνής καθώς και το τέρμα Άβαντος στην Αλεξανδρούπολη, που επέλεξε τα τελευταία χρόνια η ελληνική πολιτεία για να απαντήσει στο αφήγημα του τουρκικού εθνικισμού για μια αμιγώς εθνική μειονότητα.⁹⁵

Όπως σημειώνει ο Μπαλτσιώτης⁹⁶, οι λόγοι που στοχευμένα επιλέχθηκε το Δροσερό για να υπηρετήσει τις ελληνικές πολιτικές είναι ότι πέραν από ένας πολυπληθής ρομανίφωνος οικισμός του νομού Ξάνθης, στον οποίο τα τουρκικά εθνικά

⁹⁴ Η Πολίτου καταγράφει στην έρευνά της ότι τα 2/3 περίπου του πληθυσμού του Δροσερού εργάζεται κατά ένα μέρος του χρόνου (τους χειμερινούς μήνες συνήθως) στην Αθήνα (βλ. Ε. Πολίτου, *ό.π.*, σ.176).

⁹⁵ Λ. Μπαλτσιώτης, "Στη μέγγενη δύο εθνικισμών...", *ό.π.*

⁹⁶ Στο ίδιο.

πρότυπα δεν είναι έτσι κι αλλιώς τόσο ισχυρά όσο στον νομό Ροδόπης, οι κάτοικοι της εν λόγω εγκατάστασης έμειναν χωρίς πιστοποιητικό μη ανταλλαξιμότητας (etablis) κατά την ανταλλαγή πληθυσμών και ως εκ τούτου χωρίς μειονοτικό σχολείο και τζαμί, που αποτέλεσαν και συνεχίζουν να αποτελούν τα κύρια μέσα προσηλυτισμού⁹⁷ του τουρκικού εθνικισμού, όπως καταγράφηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Τις "ελλείψεις" αυτές έσπευσε να καλύψει το ελληνικό κράτος ιδρύοντας το 15^ο Νηπιαγωγείο, τα 15^ο και 20^ο Δημοτικό σχολείο καθώς και το 8^ο Γυμνάσιο Ξάνθης εντός του οικισμού, θεσπίζοντας παράλληλα κίνητρα (πανελλαδικά) για να περιορίσει τη διαρροή των μαθητών Ρομά από την υποχρεωτική εκπαίδευση. Από τον αριθμό των δημόσιων σχολείων που λειτουργούν - παρά τα προβλήματα υποδομών - σήμερα στο Δροσερό διαφαίνεται μεταξύ άλλων η επιδίωξη της ελληνικής πολιτείας να το διατηρήσει σε απόσταση από τον τουρκικό εθνικισμό⁹⁸.

Η περίπτωση του συλλόγου "Ελπίδα" και της Σουλεϊμάν Σαμπιχά. Πέραν όμως από τις επίσημες πολιτικές, υπάρχουν και ανεπίσημες που σκοπό έχουν να στηρίζουν, ίσως και αποτελεσματικότερα, το εκάστοτε αφήγημα. Μια τέτοια περίπτωση είναι η ίδρυση τον Ιούνιο 2006 του Συλλόγου Ρομά Γυναικών Δροσερού Ξάνθης "Η Ελπίδα" από πρωτοβουλία 20 γυναικών του οικισμού, με σκοπό μεταξύ άλλων - κατά δήλωση της προέδρου του συλλόγου Σουλεϊμάν Σαμπιχά - "να μάθουν τα παιδιά (τους) την ελληνική γλώσσα και να ενταχθούν στην ευρύτερη κοινωνία"⁹⁹.

Αν η επιθυμία ένταξης στην ευρύτερη (πλειονοτική) κοινωνία - και όχι απλά ως διακριτό τμήμα της μειονότητας - δεν είναι αρκετά σαφής για τη στόχευση του συλλόγου, η πρόεδρος του στο ίδιο άρθρο, επιζητώντας την αρωγή του ελληνικού κράτους στην εκπαίδευση των Ρομά, σπεύδει να επισημάνει το αντίπαλο δέος καθώς "τα παιδιά Ρομά πολλές φορές πηγαίνουν στις δομές που έχει δημιουργήσει το Τουρκικό Προξενείο για να μάθουν την τουρκική γλώσσα και να διαβάσουν το Κοράνι,

---

⁹⁷ Όπως σημειώνει η Τρουμπέτα, το μειονοτικό σχολείο "ενσταλάζει με θεσμοθετημένο τρόπο... την εθνικιστική ιδεολογία" (βλ. Σ. Τρουμπέτα, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες... ό.π.*, σ.177); Ομοίως ο Λιάπης στην έρευνά του καταλήγει ότι "σχολείο και τέμενος είναι μηχανισμοί αναβάθμισης και ένταξης στο επίπεδο μιας κυρίαρχης ομάδας", καθώς η έλλειψη σχολείου στον οικισμό Ανδριανουπόλεως στην Κομοτηνή - σε αντίθεση με αυτόν του Ηφαίστου - είχε ως αποτέλεσμα οι Ρομά μαθητές του πρώτου να διασπαρθούν σε χριστιανικά κυρίως δημοτικά σχολεία της πόλης και να υιοθετήσουν άλλα πρότυπα συμπεριφοράς (βλ. Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.176).

⁹⁸ Σε επίσκεψή του στον οικισμό με αφορμή τα προβλήματα των σχολικών υποδομών στις 16 Σεπτεμβρίου 2022 ο τότε υφυπουργός Παιδείας & Θρησκευμάτων Α. Συρίγος είχε δηλώσει: "Προτεραιότητά μας είναι πάντα η δημόσια εκπαίδευση. Όταν αυτή αφορά σε έναν οικισμό, όπως το Δροσερό, αυτό έχει ακόμα μεγαλύτερη σημασία" (*Εμπρός*, καθημερινή εφημερίδα της Ξάνθης, 19.09.22).

⁹⁹ *Εμπρός*, καθημερινή εφημερίδα της Ξάνθης, 20.01.24.

κάτι το οποίο λειτουργεί αρνητικά όσον αφορά στην ένταξή (τους) στην κοινωνία". Τονίζει δε ότι "είμαστε Έλληνες πολίτες" και "θα πρέπει να δημιουργηθεί ένα σωστό ανάχωμα με πρώτη την εκπαίδευση που δείχνει σεβασμό στον πολιτισμό των Ρομά, ώστε ότι κι αν κάνει το Τουρκικό Προξενείο να μη μπορεί να μας αγγίξει".¹⁰⁰

Η μεγάλη δραστηριότητα και εξωστρέφεια του Συλλόγου στις σχεδόν δύο δεκαετίες της λειτουργίας του είναι αντιστρόφως ανάλογη του κοινωνικού αποκλεισμού και της περιθωριοποίησης που βιώνει η κοινότητα την οποία εκπροσωπεί, γεγονός που δημιούργησε μια παραφιλολογία όχι μόνο για την επίσημη στήριξη και προβολή του Συλλόγου και της προέδρου του προσωπικά από το ίδιο το ελληνικό κράτος, αλλά και ανεπίσημα από μυστικά κονδύλια του υπουργείου Εξωτερικών προς εξυπηρέτηση του δικού του αφηγήματος για τη μειονότητα. Για τον ίδιο ακριβώς λόγο η Σουλεϊμάν Σαμπιχά έφτασε να χαρακτηρίζεται ως *persona non grata* για το Τουρκικό Προξενείο και την ελίτ της μειονότητας¹⁰¹.

Η πρόεδρος του Συλλόγου "Ελπίδα" έφτασε κοντά στο ψηφοδέλτιο της αξιωματικής αντιπολίτευσης (ΣΥΡΙΖΑ) για τις Ευρωεκλογές 2014, όμως τελικά η υποψηφιότητά της ανακλήθηκε κατόπιν πολεμικής "εκ των έσω", με προεξέχοντα τον μειονοτικό βουλευτή του κόμματος Χουσεϊν Ζεϊμπέκ. Ως βαθύτερη αιτία για την απόσυρση της υποψηφιότητας υπαινίχθηκε στον τύπο είτε πίεση της Τουρκίας και υπόγεια συνδιαλλαγή του τουρκικού προξενείου με το κόμμα της αξιωματικής αντιπολίτευσης¹⁰² είτε σχέσεις της παραλίγο υποψηφίου με δίκτυα της ακροδεξιάς¹⁰³, αναλόγως της οπτικής γωνίας θέασης του φαινομένου.

---

¹⁰⁰ Στο ίδιο.

¹⁰¹ Άρθρο 27.04.14 με τίτλο "Η Τσιγγάνα που μας «έδειξε» τι συμβαίνει στη Θράκη" στον ιστότοπο: <https://www.protothema.gr/politics/article/373760/i-tsiggana-pou-ekane-ano-kato-ton-suriza/> [Πρόσβαση 20 Ιουν 2024]; Άρθρο 27.04.14 με τίτλο " Τα πάντα για τη Σαμπιχά, το ΣΥΡΙΖΑ και ο ασκός του Αιόλου" στον ιστότοπο: <https://thepressproject.gr/ta-panta-gia-ti-sampixa-to-suriza-kai-o-askos-tou-aiolou/> [Πρόσβαση 20 Ιουν 2024]

¹⁰² Γ. Αϋφάντης, "Τι έζησα ως διπλωματικός σύμβουλος του Τσίπρα - Τα «δανεικά» της ΝΔ" στον ιστότοπο: <https://slpress.gr/ethnika/ti-ezisa-os-diplomatikos-symvovlos-toy-tsipra-ta-quot-daneika-quot-tis-nd/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 2024]; Άρθρο 23.04.14 με τίτλο "Εσωκομματικές επιθέσεις για τις επιλογές του Αλέξη" στον ιστότοπο: <https://www.dimokratia.gr/ellada/237088/esokommatikes-epitheseis-gia-tis-epiloges-toy-alexi/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 24]; Άρθρο 22.04.14 με τίτλο "Πάγκαλος: Ο ΣΥΡΙΖΑ έσκυψε το κεφάλι στον Ερντογάν" στον ιστότοπο: <https://www.protothema.gr/politics/article/372337/pagalos-o-suriza-eskupse-to-kefali-ston-erdogan/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 14]

¹⁰³ Ανακοίνωση 23.04.14 Τοπικής Οργάνωσης Ξάνθης του ΣΥΡΙΖΑ; Άρθρο 23.04.14 με τίτλο "Εκεί ψηλά στη Θράκη" στον ιστότοπο: https://www.avgi.gr/editorial/93777_ekai-psi-la-sti-thraki?amp [Πρόσβαση 19 Ιουν 2024]; Άρθρο 20.04.14 με τίτλο "Δ. Χριστόπουλος για την υπόθεση Σαμπιχά: Δύσκολα θα μπορούσα να είμαι στο ίδιο ψηφοδέλτιο!" στον ιστότοπο: <https://www.xanthipress.gr/d-christopoulos-gia-tin-ipothesi-sampicha-diskola-tha-boroussa-na-ime-sto-idio-psi-fodeltio/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 2024]

Ένα σημείο που αξίζει να σημειωθεί περαιτέρω, σχετικά με την ανοχή που μπορεί να επιδείξει ο κάθε εθνικισμός για να πετύχει τους σκοπούς του, και εν προκειμένω ο ελληνικός, είναι το πόσο αποδεκτή είναι εν τέλει η ρόμικη ταυτότητα πέρα από το να αποτελέσει εμπόδιο πραγμάτωσης του αντίπαλου εθνικισμού. Όπως παρατηρεί ο Μπαλτσιώτης¹⁰⁴, η Σουλεϊμάν Σαμπιχά, παρότι διατρανώνει την καταπίεσή της από τον τουρκικό εθνικισμό στην έκφραση της ελληνικής και ρόμικης ταυτότητάς της, εντούτοις δεν ζητά τη θεσμική αναγνώριση της γλώσσας, πχ με παράλληλη διδασκαλία της ρομανί ή επιγραφές στη ρομανί, καθώς κάτι τέτοιο θα έφερνε την ίδια και τον σύλλογο απέναντι σε "παγιωμένες διά πυρός και σιδήρου στάσεις του ελληνικού κράτους όπως «καμία θεσμική υπόσταση σε καμία λιγότερο ομιλούμενη γλώσσα στην Ελλάδα»" και ως εκ τούτου θα την καθιστούσε εθνικά επικίνδυνη.

Ομοίως και από την άλλη πλευρά, ο σεβασμός της πολιτιστικής ετερότητας δεν προωθείται ως αξία από τις πολιτικές και πνευματικές δυνάμεις της μειονότητας. Όπως πολύ εύστοχα σημειώνει ο Λιάπης¹⁰⁵, "η κουλτούρα της ανοχής είναι επιθυμητή ως στάση της πλειοψηφίας έναντι της μειονότητας", όχι όμως ως στάση της κυρίαρχης τουρκικής εθνοτικής ομάδας έναντι στη τσιγγάνικη (και πομάκινη).

Η πλήρως διακριτή λοιπόν γλωσσική και εθνοτική ταυτότητα των Ρομά δεν είναι ευπρόσδεκτη, ούτε από την ελληνική πολιτεία, ούτε από την ελίτ της μειονότητας τελικά.

Τζαμί στο Δροσερό. Η σταθερή άρνηση της πολιτείας για την παραχώρηση άδειας λειτουργίας, έστω και προσωρινής, λατρευτικού χώρου εντός του οικισμού, την οποία επανειλημμένα έχει αιτηθεί ο ανεπίσημος θρησκευτικός ηγέτης της μειονότητας, "ψευδομουφτής" Ξάνθης Αχμέτ Μετέ, επέφερε την διά της πλαγίας οδού προσπάθεια υπερκερασμού της.

Ο πρόσφατα συσταθείς Πολιτιστικός - Μορφωτικός και Θρησκευτικός Σύλλογος Νεολαίας Δροσερού, που φαίνεται να λειτουργεί ως αντίπαλο δέος στον Σύλλογο Γυναικών Δροσερού, προχώρησε στην αγορά αγροτεμαχίου εντός του οικισμού και την εγκατάσταση δύο κοντέινερ (τροχοβιλών)¹⁰⁶ για τη λειτουργία λατρευτικού χώρου, χωρίς την άδεια του νόμιμου - επίσημα τοποθετημένου από το κράτος - μουφτή Ξάνθης.

---

¹⁰⁴ Λ. Μπαλτσιώτης, "Στη μέγγενη δύο εθνικισμών...", *ό.π.*

¹⁰⁵ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.170.

¹⁰⁶ Για τις οποίες δεν απαιτείται πολεοδομική άδεια εγκατάστασης.

Η σύλληψη του ψευδομουφτή Μετέ επιτόπου από τις αστυνομικές αρχές, η δριμεία αντίδρασή του, καθώς και αυτή μελών της ελίτ της μειονότητας για το περιστατικό καταγράφηκαν στον τοπικό τύπο¹⁰⁷, μαζί με ερωτήματα για την προέλευση των χρημάτων για την αγορά ακινήτου και τροχοβιλών, σκιαγραφώντας την εμπλοκή του τουρκικού προξενείου.

Τα παραπάνω καταδεικνύουν μια ακόμα πτυχή της σύγκρουσης που μαίνεται υπογείως μεταξύ του ελληνικού και τούρκικου εθνικισμού στην Θράκη. Το "παράνομο" τζαμί του Δροσερού φαίνεται να είναι απλώς μια αφορμή για μεθοδευμένες κινήσεις, που σκοπό έχουν να πιάσουν τον "αντίπαλο" εξ Αθήνας, και δημόσιες δηλώσεις κατόπιν προκειμένου να κερδηθούν... οι εντυπώσεις. Κι αυτό γιατί το αποτέλεσμα δε φαίνεται να έχει πολλή σημασία, ειδικά όταν από τη μια υφίστανται και λειτουργούν τόσα πολλά τεμένη στη Θράκη¹⁰⁸, ενώ από την άλλη την ίδια στιγμή βρίσκονται σε γνώση των αρχών και λειτουργούν "κανονικά" πάνω από 170 χώροι λατρείας μουσουλμάνων διαφορετικής εθνικής/εθνοτικής προέλευσης στην υπόλοιπη Ελλάδα και δη στο λεκανοπέδιο Αττικής, αρκούντως μακριά δηλαδή από την επίμαχη περιοχή.

Επιπλέον και με αφορμή την αναφορά στους δύο παραπάνω πολιτιστικούς συλλόγους, αλλά και άλλους όπως ο Πολιτιστικός Σύλλογος ΡΩΜ Ανδριανουπόλεως ή οι (αντιμαχόμενοι) Πολιτιστικός Σύλλογος "Θρακιώτικη Φιλία" και Πολιτιστικός και Μορφωτικός Σύλλογος του (Συν)οικισμού Ηφαιστου, πρέπει να επισημανθεί ότι οι σύλλογοι αυτοί αποτέλεσαν στην πραγματικότητα για τους μουσουλμάνους της Θράκης "μορφές πολιτικής κινητοποίησης, οργάνωσης και διεκδίκησης, εκ μέρους των μικρών κοινοτήτων τους, ενός ρόλου και πρόσβασης στην εξουσία"¹⁰⁹, καθώς πέραν αυτών των πολιτιστικών συλλόγων δε φαίνεται να έχουν υπαχθεί σε κάποιον πολιτικό ή άλλης μορφής φορέα.

Ανταγωνισμός - με άλλους όρους - και στον Έβρο

Σε αντίθεση με τους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης, όπου ο *μειονοτικός* πληθυσμός εκτιμάται ότι υπερβαίνει το 40% και 50% αντίστοιχα του συνολικού, στον νομό Έβρου

---

¹⁰⁷ Βλ. άρθρο 27.06.19 με τίτλο "Συναγερμός για παράνομο τζαμί στη Θράκη" στον ιστότοπο: <https://www.komotinipress.gr/sinagermos-gia-paranomo-tzami-sti-thraki/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 2024], άρθρο 28.06.19 με τίτλο "Ποιος πληρώνει για τον χώρο λατρείας;" στον ιστότοπο: <https://www.xanthitimes.gr/2019/06/28/meta-to-paranomo-eklogiko-kentro-sto-drosoero-tora-kai-paranomo-tzami-poy-vrikan-ta-lefta-poiος-plironei-gia-ton-choro-latreias/> [Πρόσβαση 19 Ιουν 2024].

¹⁰⁸ Ο λόγος που απουσίαζε ένας τέτοιος χώρος μέχρι σήμερα από το Δροσερό Ξάνθης αναλύθηκε παραπάνω.

¹⁰⁹ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.195.

δε ξεπερνά το 5% και αποτελείται κυρίως από Ρομά. Οι μουσουλμάνοι Ρομά του Έβρου κατοικούν στον συνοικισμό Άβαντος της Αλεξανδρούπολης, στο Διδυμότειχο και λιγότεροι στην Ορεστιάδα, καθώς και στο χωριό Αγριανή κοντά στα ελληνοτουρκικά σύνορα, ενώ αρκετοί έχουν μετεγκατασταθεί στην Αττική αναζητώντας εργασία, παραμένοντας όμως εγγεγραμμένοι στα μητρώα του ακριτικού νομού.

Αν και θα περίμενε κανείς η περιοχή να μην αποτελεί πεδίο σύγκρουσης των δύο εθνικισμών λόγω της συντριπτικής παρουσίας του χριστιανικού στοιχείου, στον εθνικό τύπο ήδη καταγράφεται η μετακίνηση μουσουλμάνων (Ρομά ή Πομάκων) προς τον νομό Έβρου, "παρότι δεν έχει πάρει διαστάσεις μεγάλου ρεύματος", με την προτροπή του τουρκικού προξενείου και την πιθανή παροχή οικονομικών κινήτρων, σε μια προσπάθεια αλλαγής των πληθυσμιακών συσχετισμών.¹¹⁰

“Δεν είμαστε Ρομά!”. Είναι χαρακτηριστική η περίπτωση του οικισμού (τέρμα οδού) Άβαντος στην Αλεξανδρούπολη, όπου και έχει επικεντρωθεί η διαμάχη ελληνικού και τούρκικου εθνικισμού στον νομό Έβρου, απλά με λίγο διαφορετικούς όρους από αυτούς που είδαμε να ισχύουν στην περίπτωση του Δροσερού που αναφέρθηκε πιο πάνω, αλλά και γενικότερα των νομών Ξάνθης και Ροδόπης. Η απουσία μειονοτικών Τούρκων από τον νομό Έβρου καθιστά μάλλον προβληματικό τον αυτοπροσδιορισμό "είμαι Τούρκος" από τους μειονοτικούς που διαπνέονται από την τούρκικη εθνική ιδέα. Αντ' αυτού, επιλέγεται η θρησκευτική ταυτότητα "είμαι μουσουλμάνος" και κυρίως "δεν είμαι Ρομά", ως υπόρρητη επίκριση υποταγής των τελευταίων στην πλειονοτική κοινωνία ως κομιστή εξουσίας και σύνδεσης με τις ελληνικές θέσεις. Έτσι με έναν λιγότερο ευθύ και περισσότερο διπλωματικό τρόπο, προτάσσοντας δηλαδή τα τεκμήρια της "μη τσιγγανικότητας" και της "τουρκικότητας" λόγω γλώσσας και θρησκείας όπως αναφέρθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο, δηλώνεται εμμέσως και η εθνοτική ταυτότητα.

Σε αυτό το πλαίσιο είναι πρόδηλη η ονομασία του "Αθλητικού και Πολιτιστικού Σωματείου «Αλληλεγγύη και Ανάπτυξη» Ελλήνων πολιτών μουσουλμάνων στο θρήσκευμα με μητρική γλωσσά τα τουρκικά στο Δήμο Αλεξανδρούπολης" όπως είναι ο πλήρης τίτλος, ο πρόεδρος του οποίου Δαγλή Γιασάρ δηλώνει ότι: "Δεν είμαστε Ρομά! Μας έχουν βάλει αυτήν την ταμπέλα και τα προγράμματα στήριξης και βοήθειας έρχονται με αυτήν την ταυτότητα. Αυτός είναι

---

¹¹⁰ Άρθρο 20.06.23 με τίτλο "Το μυθιστόρημα της μειονότητας – Ο νομός Έβρου ως ανάχωμα" στον ιστότοπο: <https://slpress.gr/ethnika/to-mythistorima-tis-meionotitas-o-nomos-evroy-os-anachoma/> [Πρόσβαση 28 Ιουν 24].

και ο λόγος που μέσω του συλλόγου μας δηλώνουμε την καταγωγή μας"¹¹¹. Το ίδιο σωματείο, με αφορμή την εκτέλεση έργου τηλεπικοινωνιακής υποδομής στον οικισμό 3 χρόνια αργότερα με χρηματοδότηση από ευρωπαϊκό πρόγραμμα για Ρομά, εξέδωσε ανακοίνωση, στην οποία μεταξύ άλλων ανέφερε ότι "Είμαστε ντόπιοι Αλεξανδρουπολίτες... όμως δηλώνουμε ξεκάθαρα πως δεν είμαστε Ρομά", καταθέτοντας ταυτόχρονα 602 υπογραφές ανθρώπων που δεν αποδέχονται τον προσδιορισμό Ρομά στον δήμαρχο Αλεξανδρούπολης.¹¹²

Αξίζει να σημειωθεί σχετικά ότι η τελευταία επίσημη καταγραφή της ελληνικής πολιτείας, για τον πληθυσμό των Ρομά που διαβιούν μόνιμα στη χώρα, απαριθμεί - κατά το 2021 οπότε και διεξάχθηκε - 6.524 Ρομά να μένουν μόνιμα στον οικισμό (τέρμα) Άβαντος, αριθμός που αποτελεί και το σύνολο των διαμενόντων Ρομά στον Δήμο Αλεξανδρούπολης¹¹³.

Γίνεται σαφές λοιπόν ότι αυτή η φωνή διαφοροποίησης του σωματείου "Αλληλεγγύη και Ανάπτυξη", που ψάχνει να βρει ευήκοα ώτα στον τοπικό και εθνικό τύπο τα τελευταία χρόνια, σκοπό έχει να φωτίσει την παρουσία μειονοτικών με οθωμανική (τουρκική) καταγωγή και στον νομό Έβρου, τους οποίους το επίσημο κράτος θέλει να αγνοήσει ή απλώς να συσσωματώσει στους περισσότερους αριθμητικά Ρομά της περιοχής. Είναι κατ' αυτόν τον τρόπο μια ρητορική του τουρκικού εθνικισμού, η οποία όμως δεν ενσωματώνει επί του παρόντος εριστικά στοιχεία και

---

¹¹¹ Άρθρο 24.01.17 με τίτλο "Άβαντος: Μία εντελώς διαφορετική όψη της Αλεξανδρούπολης" στον ιστότοπο: <https://e-evros.gr/gr/eidhseis/3/abantos-mia-entelws-diaforetikh-opsh-ths-ale3androypolhs-fwto/post31988> [Πρόσβαση 19 Οκτ 24].

¹¹² Άρθρο 24.10.20 με τίτλο "Ντόπιοι Αλεξανδρουπολίτες Μουσουλμάνοι όχι Ρομά, δηλώνουν κάτοικοι της συνοικίας Τέρμα Άβαντος" στον ιστότοπο: <https://xronos.gr/koinonia/ntopioi-alexandroypolites-moysoylmanoi-ohi-roma-dilonoy-n-katoikoi-tis-synoikias-terma> [Πρόσβαση 19 Οκτ 24]; Άρθρο 23.10.20 με τίτλο " Μουσουλμάνοι Τέρμα Άβαντος: Δεν είμαστε Ρομά – Συγκέντρωση 602 υπογραφών από το Σωματείο «Αλληλεγγύη και Ανάπτυξη»" στον ιστότοπο: <https://focustonevro.gr/%CE%BC%CE%BF%CF%85%CF%83%CE%BF%CF%85%CE%BB%CE%BC%CE%AC%CE%BD%CE%BF%CE%B9-%CF%84%CE%AD%CF%81%CE%BC%CE%B1-%CE%AC%CE%B2%CE%B1%CE%BD%CF%84%CE%BF%CF%82-%CE%B4%CE%B5%CE%BD-%CE%B5%CE%AF%CE%BC/> [Πρόσβαση 19 Οκτ 24]. Βλ. επίσης σχετικά Άρθρο 14.12.20 με τίτλο " Οι Μουσουλμάνοι της Άβαντος ζητούν δημιουργία υποδομών για τηλεφωνία και ίντερνετ" στον ιστότοπο: <https://www.e-evros.gr/gr/eidhseis/3/oi-moysoylmanoi-ths-abantos-zhtoy-n-dhmioyrgia-ypodomwn-gia-thlefwnia-kai-internet/post42083> [Πρόσβαση 19 Οκτ 24].

¹¹³ Η ίδια καταγραφή επίσης χαρακτηρίζει τον οικισμό Άβαντος ως Οικισμό επιπέδου III, με καλύτερες συνθήκες διαβίωσης των Οικισμών I ή II, δηλαδή ως "γειτονιά σε μόνιμη χρήση, συχνά σε υποβαθμισμένες περιοχές του αστικού ιστού" με τα κυρίως σπίτια να αποτελούν μόνιμες κατασκευές (πολυκατοικίες ή μονοκατοικίες) και λίγες λυόμενες κατασκευές.[βλ. Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, Καταγραφή οικισμών και πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021), Αθήνα 2022, σ.27, 42].

έτσι μοιάζει να βρίσκεται σε πιο πρώιμο στάδιο από τις αντίστοιχες ρητορικές των μειονοτικών Τούρκων στους νομούς Ξάνθης και Ροδόπης.

Αυτή την ίδια όμως ρητορική σπεύδει να εκμεταλλευτεί και η άλλη πλευρά, αυτή του ελληνικού εθνικισμού έστω και συγκαλυμμένα, όταν τον Φεβρουάριο του 2008, με αφορμή το πανό "Έξω οι Ρομά από τον οικισμό Άβαντος" που είχε αναρτήσει ο μειονοτικός σύλλογος, είχαν ξεσπάσει επεισόδια στα οποία είχε τραυματιστεί η προβεβλημένη πρόεδρος του συλλόγου "Ελπίδα" του Δροσερού Ξάνθης Σουλεϊμάν Σαμπιχά που βρέθηκε στο σημείο διαμαρτυρόμενη. Δημοσιεύματα του εθνικού τύπου που ανέδειξαν το θέμα, φιλοξενούσαν επίσης δηλώσεις της προέδρου του τοπικού γυναικείου συλλόγου "Ελπίδα και Χαρά" Αϊνούρ Χαλίλογλου, σύμφωνα με τις οποίες οι Ρομά του οικισμού "υφίστανται πιέσεις από μερίδα υποκινούμενων μειονοτικών να αποδεχθούν ότι είναι τουρκογενείς ή να σιωπήσουν".¹¹⁴

Όπως θα παρατηρήσει κανείς, μπορεί οι όροι (και οι τόνοι) στον Έβρο να είναι ελάχιστα διαφορετικοί, τα μέσα όμως παραμένουν τα ίδια, καθώς στο ίδιο μοτίβο εμφανίζονται και πάλι σύλλογοι - σωματεία των τοπικών μειονοτικών κοινοτήτων, τα οποία δεν αποτελούν απλά φορείς οργάνωσης και έκφρασης των εκατέρωθεν εθνικών αφηγημάτων, αλλά ταυτόχρονα χρησιμοποιούνται ως μορφές κινητοποίησης, διεκδίκησης και πρόσβασης στην εξουσία.

Ομοιότητες και διαφορές. Ένα άλλο κοινό χαρακτηριστικό του οικισμού Άβαντος στην Αλεξανδρούπολη με αυτόν του Δροσερού Ξάνθης, πέραν από το γεγονός ότι το μεγαλύτερο ποσοστό του πληθυσμού και των δύο αποτελείται από Ρομά, είναι η απουσία μειονοτικού σχολείου και τεμένους εντός των ορίων του οικισμού, πιθανότατα λόγω έλλειψης *etablis* των εκεί διαμενόντων μουσουλμάνων και άρα εξαίρεσης τους από τις διατάξεις της Συνθήκης της Λωζάνης. Το μοναδικό μουσουλμανικό τέμενος (τζαμί) και μειονοτικό δημοτικό σχολείο του δήμου Αλεξανδρούπολης βρίσκονται σε απόσταση 10 χιλιομέτρων από τον οικισμό Άβαντος, όπου εδρεύει μόνο δημόσιο νηπιαγωγείο – δημοτικό σχολείο.

Αν το μειονοτικό σχολείο και το τζαμί αποτελούν τα κύρια μέσα προσηλυτισμού του τουρκικού εθνικισμού όπως αναφέρθηκε προηγουμένως¹¹⁵, η έλλειψη του δεύτερου, λατρευτικού χώρου δηλαδή πλησίον του οικισμού, καλύφθηκε

---

¹¹⁴ Άρθρο 10.06.08 με τίτλο "Αλεξανδρούπολη: Άνανδρη επίθεση σε αθίγγανη επειδή δηλώνει ελληνίδα" στον ιστότοπο: <https://www.makthes.gr/alexandroupoli-anandri-epithesi-se-athiggani-epedi-dilonei-ellinida-18190> [Πρόσβαση 19 Οκτ 24].

¹¹⁵ Βλ. υποσημείωση υπ' αριθμ. 97 - αλλά και 62 - πιο πάνω.

ατύπως με την λειτουργία ενός χώρου προσευχής (μεστζίτ) επί της οδού Άβαντος, ο οποίος εξυπηρετούσε τα θρησκευτικά καθήκοντα των μουσουλμάνων της περιοχής. Παρότι η λειτουργία του - αν και ανεπίσημη - δεν ήταν κρυφή, στον τοπικό τύπο η ύπαρξη του μεστζίτ έφτασε όταν μια γουρουνοκεφαλή, που κρεμάστηκε από άγνωστο στην είσοδό του, σηματοδότησε την αντίδραση της κοινωνίας της Αλεξανδρούπολης και λίγο αργότερα τον Ιούλιο του 2017 όταν παύθηκε από τις τοπικές αρχές η λειτουργία του.¹¹⁶

Λιγότερο από έναν χρόνο αργότερα η εγκατάσταση μεγαφώνου “κατόπιν... της σχετικής άδειας και συμβολής των αρμοδίων αρχών”¹¹⁷, μέσω του οποίου θα μεταδίδεται η πρόσκληση για προσευχή (εζάνι) του μουεζίνη από το μοναδικό επίσημο μουσουλμανικό τέμενος προς τους πιστούς στην Άβαντος, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως η απάντηση της άλλης πλευράς σε αυτόν τον υπόγειο πόλεμο εντυπώσεων. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τη σχετική ανάρτηση¹¹⁸ του προέδρου του σωματείου “Αλληλεγγύη και Ανάπτυξη” στα κοινωνικά δίκτυα, σύμφωνα με την οποία το υπόψη γεγονός παρουσιάζεται ουσιαστικά ως νίκη του σωματείου.

Αν το τουρκικό προξενείο παίζει έναν ρόλο σε αυτήν την προσπάθεια προβολής ενός μέρους της μειονότητας του Έβρου ως τουρκογενούς, και όχι ρόμικης καταγωγής στο σύνολό της όπως είναι το ελληνικό αφήγημα, ο ρόλος αυτός παραμένει σχετικά υποτονικός ή τουλάχιστον αφανής επί του παρόντος, ειδικά αν ληφθεί συγκριτικά υπόψη η δραστηριότητά του στους άλλους δύο νομούς της Θράκης. Ομοίως και οι δηλώσεις ή πράξεις των εμπλεκόμενων με τα θέματα της μειονότητας δημοσίων προσώπων είναι περισσότερο ήπιες και λιγότερο αιχμηρές. Για παράδειγμα, ο προαναφερθείς Δαγλή Γιασάρ, ο μάλλον πιο προβεβλημένος “τουρκογενής”- κατά δήλωσή του - μειονοτικός του νομού Έβρου, επικαλείται το δικαίωμα του αυτοπροσδιορισμού, σεβόμενος ταυτόχρονα τα συμφέροντα της Ελλάδας, ενώ κρατά αποστάσεις από τον εθνικιστικό λόγο των δύο πλευρών και αρκείται στις αιχμές ότι η στοχοποίηση ανθρώπων (μουσουλμάνων) “ενισχύει τη δύναμη του (τουρκικού)

---

¹¹⁶ Άρθρο 19.07.17 με τίτλο “Σφραγίστηκε χώρος μουσουλμανικής προσευχής: Το μεστζίτ της οδού Άβαντος στην Αλεξανδρούπολη δεν λειτουργεί πια” στον ιστότοπο: <https://xronos.gr/koinonia/mestzit-tis-odoy-avantos-stin-alexandroypoli-den-leitoyrgei-pia> [Πρόσβαση 25 Οκτ 24].

¹¹⁷ Άρθρο 18.05.18 με τίτλο “Μέσω μεγαφώνου οι κάτοικοι της Άβαντος θα ακούνε το "εζάνι" των μουσουλμάνων!” στον ιστότοπο: <https://e-evros.gr/gr/eidhseis/3/mesw-megafwnoy-oi-katoikoi-ths-abantos-8a-akoyne-to-ezani-twn-moysoylmanwn/post35080> [Πρόσβαση 25 Οκτ 24].

¹¹⁸ Στο ίδιο.

προξενείου, στο οποίο προστρέχουν όσοι θεωρούν ότι αδικούνται από την ελληνική πολιτεία".¹¹⁹

Επιπλέον σε άλλο πρόσφατο άρθρο για την περιοχή Άβαντος¹²⁰, μνημονεύονται "οι προσωπικές σχέσεις με πολιτικούς και υπηρεσιακούς παράγοντες" ως κύριος μοχλός επίλυσης των προβλημάτων της περιοχής, εξισορροπώντας τη "διαχρονική αδιαφορία της πολιτείας" και επιβεβαιώνοντας τις σχέσεις εξάρτησης των μειονοτικών από τους πλειονοτικούς. Δεν είναι η πρώτη φορά, και όχι μόνο στον συγκεκριμένο μειονοτικό οικισμό, που τακτικές πελατειακών σχέσεων και προσωπικής εύνοιας επιλέγονται από την πλειονοτική κοινωνία ως μέσο αύξησης της επιρροής της σε τμήματα του μειονοτικού πληθυσμού, όπως αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο.

Κερδισμένοι ή χαμένοι;

Αυτό που εξάγεται εν τέλει από την παραπάνω σύγκρουση των δύο εθνικισμών είναι ότι "εγκλωβίζει μια κοινότητα στην ελληνοτουρκική διαμάχη και τη χρησιμοποιεί ως πιόνι"¹²¹, καθώς βασική μέριμνα του ελληνικού κράτους - αλλά και του τουρκικού προξενείου από την άλλη πλευρά, υπό την έννοια του έτερου εθνικού κέντρου που προασπίζει τα συμφέροντα της μειονότητας - δεν είναι η άσκηση καθολικών πολιτικών¹²² αλφαριθμητισμού, καταπολέμησης της ανεργίας, υποδομών υγιεινής, ενσωμάτωσης προς όλους τους μειονεκτούντες και κοινωνικά αποκλεισμένους πληθυσμούς όπως είναι εν γένει οι Ρομά στη Θράκη, αλλά η επιλογή συγκεκριμένων ομάδων - οικισμών και συμβολικών πρωτοβουλιών για την υποστήριξη του εκάστοτε αφηγήματος και μόνο.

Πέραν αυτού ή ίσως και λόγω αυτού, στις σχέσεις των μουσουλμάνων Ρομά είτε με την πλειονοτική χριστιανική κοινότητα είτε με την τουρκική μειονότητα προέχει πάντα η οικονομική διάσταση, πάνω στην οποία αναπτύσσεται ένα δίκτυο

---

¹¹⁹ Άρθρο 19.06.23 με τίτλο "Ο Δαγλή Γιασάρ μιλά με τόλμη για τη μειονότητα" στον ιστότοπο: <https://www.gnomionline.gr/o-dagli-giasar-mila-me-tolmi-gia-ti-meionotita/> [Πρόσβαση 7 Νοε 24].

¹²⁰ Άρθρο 13.01.22 με τίτλο "Υποβάθμιση δίχως τέλος... στο τέρμα της οδού Άβαντος" στον ιστότοπο: <https://www.gnomionline.gr/ypovathmisi-dichos-telos-sto-terma-tis-odou-avantos/> [Πρόσβαση 7 Νοε 24].

¹²¹ Λ. Μπαλτσιώτης, "Στη μέγγενη δύο εθνικισμών...", *ό.π.*

¹²² Ακόμα και υπό την έννοια των πολλών ευρωπαϊκών προγραμμάτων για τους Ρομά, που έλαβαν χώρα τα τελευταία χρόνια στα πλαίσια της πολιτικής "θετικών διακρίσεων" της ΕΕ για τις μειονοτικές κοινωνικές ομάδες, τα οποία όμως στέφθηκαν ως επί το πλείστον με αποτυχία. Για τους λόγους αποτυχίας των προγραμμάτων αυτών βλ. Λ. Μπαλτσιώτης, "Άγνοια, αδιαφορία και «απάτη» για τους Ρομά. Απαραίτητη η εκ βάθρων ανασκευή της Εθνικής Στρατηγικής για τους Ρομά και η μεταστροφή της κυρίαρχης λογικής της «χαμένης υπόθεσης» που διέπει τα προγράμματα που τους αφορούν", *Χρόνος*, τ.24, Απρ 2015; Χ. Ηλιάδης, "«Θέλουν να ενταχθούν οι Ρομά;»...ό.π.

κοινωνικών και πελατειακών σχέσεων¹²³. Έτσι παραμένει πάντα μια σχέση εξάρτησης της υποτελούς περιθωριακής ομάδας από την εκάστοτε κυρίαρχη, χωρίς όμως να επιφέρει εξίσου πάντοτε τα προσδοκώμενα οφέλη· όπως αναφέρει ο Λιάπης χαρακτηριστικά με αφορμή τον σύλλογο "Θρακιώτικη Φιλία" που μπήκε στη μαύρη λίστα των Τούρκων εθνικιστών, οι τελευταίοι χρησιμοποίησαν την επιρροή τους πάνω στους τοπικούς χριστιανούς παράγοντες ώστε να μη βοηθούν σε κανένα επίπεδο τον σύλλογο, ο οποίος έπαψε να λαμβάνει χρηματικές επιδοτήσεις, διοικητικές διευκολύνσεις και να καλείται σε εκδηλώσεις στην Κομοτηνή, σε αντίθεση με τον φιλοτουρκικό Π.Μ.Σ.Σ. Ηφαίστου!¹²⁴

Τέλος δε θα πρέπει να υποτιμηθεί όχι μόνο η διαφοροποίηση που εμφανίζουν μεταξύ τους οι κατά τόπους κοινότητες Ρομά της Θράκης, αλλά και η διαστρωμάτωση στο εσωτερικό των κοινοτήτων, καθώς τα τελευταία χρόνια η μετανάστευση και άλλες οικονομικές δραστηριότητες έχουν δημιουργήσει ένα στρώμα σχετικά ευπορότερων Ρομά έναντι άλλων στον ίδιο οικισμό¹²⁵. Ο κατακερματισμός της εσωτερικής ομοιομορφίας εντός της κοινότητας δικαιολογεί και αποκλίνουσες στάσεις προς τους άλλους. Έτσι η προσέγγιση του κάθε εθνικισμού και κατ' επέκταση οι επιδιωκόμενες συνθήκες ενσωμάτωσης στην εκάστοτε κυρίαρχη ομάδα στηρίζονται στις διαφορετικές πολιτιστικές και οικονομικές προϋποθέσεις που θέτει η εκάστοτε εσω-ομάδα¹²⁶.

---

¹²³ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.190.

¹²⁴ Στο ίδιο, σ.205.

¹²⁵ Φαινόμενο που παρατηρείται σήμερα επί παραδείγματι ανάμεσα σε παλαιότερους κατοίκους του Δροσερού Ξάνθης σε σχέση με τις πρόσφατα αφιχθείσες εκεί ομάδες Ρομά (από Ρουμανία). Βλ. επίσης Ε. Πολίτου, *ό.π.*, σ.161.

¹²⁶ Α. Λιάπης, *ό.π.*, σ.209.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας την ανάλυση που προηγήθηκε, τόσο βιβλιογραφικά όσο και από τη διερεύνηση του πρόσφατου εθνικού και τοπικού τύπου, μπορούν να εξαχθούν κάποια σημεία – συμπεράσματα για τους μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης και την όψιμη διεκδίκησή τους από την Ελλάδα και την Τουρκία, που απαντούν στα ερωτήματα που τέθηκαν αρχικά στον πρόλογο της παρούσας εργασίας.

Από τους σχεδόν 120.000 Ρομά ανεξαρτήτως θρησκευόμενου που καταγράφονται επίσημα το 2021 ως μόνιμοι κάτοικοι της ελληνικής επικράτειας, το 1/6 εξ αυτών διαβίει στην Θράκη. Τα τελικά σύνολα δε διαφοροποιούνται ουσιαστικά ακόμα και αν ληφθεί υπόψη το θρήσκευμα. Έτσι οι περίπου 20.000 Ρομά της Θράκης είναι κατά βάση μουσουλμάνοι, καθώς οι χριστιανοί Ρομά της περιοχής έχουν αφομοιωθεί πλέον από την πλειονοτική τοπική κοινωνία. Στη δε υπόλοιπη Ελλάδα μουσουλμάνοι Ρομά δεν έχουν παραμείνει – όχι μόνο λόγω της αναγκαστικής ανταλλαγής πληθυσμών κατά τη δεκαετία του '20, αλλά και οικειοθελώς μεταγενέστερα βαπτίστηκαν ή μετοίκησαν – και η συντριπτική πλειοψηφία αυτών σήμερα είναι ελληνόφωνοι χριστιανοί.

Η συνθήκη της Λωζάνης, που προσδιόρισε με βάση το θρησκευτικό κριτήριο την επίσημη μειονότητα της Θράκης, προστάτευσε μεν τους μουσουλμάνους Ρομά από την άμεση αφομοίωση, επέτρεψε όμως παράλληλα τη θεσμική παρέμβαση ενός έτερου εθνικού κέντρου - της Τουρκίας - στα θέματα που τους αφορούν. Έτσι, οι θρακιώτες Ρομά γίνονται de facto ορατοί στη δημόσια σφαίρα, όχι μόνο ως μέλη της μουσουλμανικής μειονότητας, αλλά και από την ανάγκη της ελληνικής πολιτείας να τους προστατεύσει από τον τουρκικό εθνικισμό, όταν αυτοί της υπόλοιπης Ελλάδας παραμένουν ακόμα και σήμερα μια περιθωριακή πληθυσμιακή ομάδα, η οποία έρχεται στο προσκήνιο συνήθως για τους λάθος λόγους.

Σε αυτό το πλαίσιο οι πρώτοι έγιναν αποδέκτες ως επί το πλείστον ευνοϊκών πολιτικών και ρυθμίσεων και προστατεύτηκαν από επιζήμιους αποκλεισμούς που έπληξαν τους δεύτερους. Αυτό δεν έγινε εξαρχής, αλλά μόνο όταν άρχισαν να γίνονται σημαντικοί στην ελληνοτουρκική διαμάχη για αύξηση επιρροής επί της μειονότητας στη Θράκη. Το ενδιαφέρον των εκατέρωθεν εθνικισμών για τους θρακιώτες Ρομά προκύπτει από τη μη ευκαταφρόνητη πλέον αριθμητική τους παρουσία εντός της μειονότητας και συνεπώς από ένα εκλογικό δυναμικό που μπορεί να επηρεάσει τις τοπικές εξελίξεις.

Οι τρόποι προσέγγισης της συγκεκριμένης μειονοτικής ομάδας από κάθε εθνικό κέντρο ήταν διαφορετικοί, όπως διαφορετικά ήταν και τα επιδιωκόμενα αποτελέσματα. Η πάγια τουρκική επιδίωξη για απόδοση εθνικού προσήμου στο σύνολο της μειονότητας της Θράκης υπαγόρευε από νωρίς την προσπάθεια καλλιέργειας τουρκικής εθνικής συνείδησης στους μουσουλμάνους Ρομά, κυρίως μέσω της εκπαιδευτικής διαδικασίας και της τουρκικής γλώσσας. Η προσπάθεια αυτή συνεπικουρήθηκε από την ανοχή της επίσημης πολιτείας και την έλλειψη πρόνοιας για την ομάδα αυτή. Κι αυτό γιατί η ελληνική πλευρά, θεωρώντας τους Ρομά ως αποκλίνουσα ομάδα που δεν χρήζει αφομοίωσης, για πολλές δεκαετίες αρκέστηκε στην κατάδειξη των διαφορών τους από τους μειονοτικούς Τούρκους σε μια προσπάθεια απλά ανάσχεσης των τουρκικών επιδιώξεων. Μόνο πολύ πρόσφατα προέκυψε η εικόνα του Έλληνα Αθίγγανου που θα μπορούσε να ενταχθεί στο εθνικό δόγμα. Αποδοτικότερες αποδείχθηκαν οι ανεπίσημες πολιτικές τοπικού χαρακτήρα που εστιάζουν σε τακτικές πελατειακών σχέσεων και προσωπικής εύνοιας προς αύξηση της επιρροής πάνω στη συγκεκριμένη πληθυσμιακή ομάδα.

Ενδείξεις αποτελέσματος των παραπάνω προσεγγίσεων, αναφορικά με την εθνική συνείδηση που έχουν διαμορφώσει οι μουσουλμάνοι Ρομά της Θράκης κατά τα τελευταία χρόνια, μπορούμε να ανιχνεύσουμε στην ταυτότητα που επιλέγουν ως αυτοπροσδιορισμό οι διάφορες ομαδοποιήσεις αυτών. Ένα μεγάλο μέρος θεωρεί εαυτόν Τούρκο, περισσότερο για να αποτινάξει το στίγμα του Αθίγγανου. Όσοι επιλέγουν να αυτοπροσδιορίζονται ως Ρομά από την άλλη, επιθυμούν κατά βάση να αποστασιοποιηθούν από τον τουρκικό εθνικό λόγο και να γίνουν αποδεκτοί από την πλειονοτική κοινωνία. Δεν είναι λίγες οι φορές που η απάντηση αλλάζει ανάλογα με το ποιος ρωτάει, σε μια προσπάθεια διατήρησης δεσμών και με τα δύο εθνικά κέντρα, καθώς και πρόσβασης σε παροχές και κοινωνικά αγαθά που πολλές φορές δίδονται ως ανταλλάγματα αφοσίωσης. Κοινός παρονομαστής, σε όποια στάση ή συμπεριφορά επιλέγεται κάθε φορά από κάποια επιμέρους ομάδα Ρομά, είναι οι βαθιά ριζωμένες αντι-τσιγγάνικες προκαταλήψεις της περιβάλλουσας κοινωνίας, η οποία δε φαίνεται διατεθειμένη να τους αποδεχτεί ως ισότιμο μέλος κανενός από τους δύο κυρίαρχους πόλους της.

Εστιάζοντας τοπικά στους οικισμούς Δροσερού Ξάνθης και Άβαντος Αλεξανδρούπολης, η διερεύνηση του ελληνοτουρκικού ανταγωνισμού σε θέματα - προβλήματα των εκεί διαβιώντων Ρομά, όπως αποτυπώθηκαν στον πρόσφατο εθνικό και τοπικό τύπο, επιβεβαιώνει τις παραπάνω σχέσεις εξάρτησης και υποτέλειας, καθώς

και την άρνηση των δύο εθνικών κέντρων να ασκήσουν καθολικές πολιτικές προς όφελος των μειονεκτούντων και κοινωνικά αποκλεισμένων πληθυσμών όπως είναι οι Ρομά της Θράκης. Αντίθετα, αρκούνται στην επιλογή συμβολικών πρωτοβουλιών προς συγκεκριμένες ομάδες αυτών προκειμένου να κερδηθούν οι εντυπώσεις και να υποστηριχθεί το εκάστοτε αφήγημα.

Υπό αυτό το πρίσμα, οι προαναφερθείσες ευκαιριακές στάσεις και συμπεριφορές, καθώς και η χωρίς ισχυρή εθνική συνείδηση - γι' αυτό και ενδεχομένως ωφελιμιστική - επιλογή ταυτότητας δεν είναι τίποτα άλλο από τακτικές επιβίωσης για τους μουσουλμάνους Ρομά της Θράκης μέσα σε ένα μάλλον αποστασιοποιημένο περιβάλλον, ακόμα κι αν οι όροι της εν λόγω αλληλεπίδρασης είναι κατά τόπους ελαφρά διαφορετικοί.

Καταλήγοντας, ίσως τελικά το ζήτημα της εθνικής - εθνοτικής ταυτότητας και συνείδησης των μουσουλμάνων Ρομά της Θράκης, το οποίο αποτέλεσε και συνεχίζει να αποτελεί πεδίο σύγκρουσης του ελληνικού και τούρκικου εθνικισμού, να απασχολεί περισσότερο τους ερευνητές παρά τα ίδια τα υποκείμενα. Όπως παρατηρεί ο Μαυρομμάτης, για τους κατοίκους της Καλκάντζας όπου επικεντρώθηκε η έρευνά του και θα μπορούσε να γενικευτεί με ασφάλεια για το σύνολο σχεδόν των θρακιωτών Ρομά, δεν υπάρχει μια παγιωμένη ταυτότητα που να προσδιορίζει συμπεριφορές, αλλά νόημα και περιεχόμενο ανάλογα με την περίπτωση. "Η διαδικασία διαμορφώνει την ταυτότητα, η οποία ουσιαστικά δεν υπάρχει πριν ή εκτός της διαδικασίας", κύρια σημεία της οποίας είναι η σχέση των υποκειμένων με την εκάστοτε εξουσία, η ασφάλεια και αποδοχή που μπορούν να νιώσουν, καθώς οι αλλαγές στρατοπέδου που γίνονται ανάλογα με τη συγκυρία και την ένταση των ασκούμενων πιέσεων.¹²⁷

---

¹²⁷ Γ. Μαυρομμάτης, *ό.π.*, σ.128-129.

Πηγές

Εφημερίδες

(Η) Αυγή, 2014-2024

(Η) Γνώμη, Καθημερινή Εφημερίδα της Θράκης, 2016-2024

Δημοκρατία, 2011-2024

Εμπρός, Καθημερινή Εφημερίδα της Ξάνθης, 2011-2024

Μακεδονία, 2008-2024

Πρώτο Θέμα, 2008-2024

(Ο) Χρόνος, Καθημερινή Εφημερίδα της Κομοτηνής, 2011-2024

Ιστοσελίδες

e-evros.gr

focustonevro.gr

komotiniexpress.gr

slpress.gr

thepressproject.gr

xanthipress.gr

xanthitimes.gr

Βιβλιογραφία

- Βαξεβάνογλου Αλίκη, *Έλληνες Τσιγγάνοι, περιθωριακοί και οικογενειάρχες*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2001
- Διβάνη Λένα, *Ελλάδα και Μειονότητες. Το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Νεφέλη, Αθήνα 1995
- Ζεγκίνης Ευστράτιος, *Οι μουσουλμάνοι Αθίγγανοι της Θράκης*, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη 1994
- Ηλιάδης Χρήστος, *«Η Θράκη απειλείται»: Απόρρητη αλληλογραφία. Τούρκικη στρατηγική - Μυστική πολιτική - Μειονοτικές ομάδες*, Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2018
- Ηλιάδης Χρήστος, "«Θέλουν να ενταχθούν οι Ρομά;»: Ευρωπαϊκό πλαίσιο, ελληνικές πολιτικές και νέα εργαλεία" στο Δ. Συρρή (επίμ.), *Συμβίωση, Κοινωνική Συμπερίληψη, Ένταξη και Αλληλεγγύη στην Ευρώπη: Τρέχουσες Προκλήσεις και Μελλοντικές Προοπτικές*, SYMBIOSIS, Θεσσαλονίκη 2020, σ.53-74.
- Kenrick Donald, *Τσιγγάνοι, από τις Ινδίες στη Μεσόγειο*, Καστανιώτη, Αθήνα 1997
- Κόμης Κώστας, *Τσιγγάνοι: Ιστορία, Δημογραφία, Πολιτισμός*, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα 1998
- Κοπά Μαριλένα, *Οι μειονότητες στα μετα-κομμουνιστικά Βαλκάνια. Πολιτικές του κέντρου και μειονοτικές απαντήσεις*, Λιβάνη, Αθήνα 1997
- Κουτζακιώτης Γιώργος, "Φλάμπουρο: Η «αναζήτηση» ενός χωριού", δημοσιευμένο στον ιστότοπο: <http://epth.sfm.gr/articles/quest.pdf>
- Κωστόπουλος Τάσος, *Το «Μακεδονικό» της Θράκης - Κρατικοί σχεδιασμοί για τους Πομάκους (1956-2008)*, Σειρά μελετών ΚΕΜΟ, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009
- Λαφαζάνη Δώρα, "Μικτά χωριά του κάτω Στρυμώνα: Εθνότητα, κοινότητα και εντοπιότητα", *Σύγχρονα Θέματα*, τ.63, Απρ-Ιουν 1997, σ.96-107
- Λιάπης Αντώνης, *Διαδικασίες διαμόρφωσης ταυτοτήτων στους μουσουλμάνους Ρομά της ελληνικής Θράκης*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης, Κομοτηνή 2006
- Λιθοξόου Δημήτρης, *Μειονοτικά ζητήματα και εθνική συνείδηση στην Ελλάδα. Ατασθαλίες της ελληνικής ιστοριογραφίας*, Λεβιάθαν, Αθήνα 1991
- Μαλκίδης Θεοφάνης, "Οι ελληνοτουρκικές σχέσεις και πολιτικές ως παράγοντες του μετασχηματισμού της ταυτότητας των Πομάκων της ελληνικής Θράκης" στο Θ. Μαλκίδης, Ν. Κόκκας (επιμ.), *Μετασχηματισμοί της συλλογικής ταυτότητας των Πομάκων*, Σπανίδης, Ξάνθη 2006

- Μαυρομμάτης Γιώργος, *Τα παιδιά της Καλκάντζας: Εκπαίδευση, φτώχεια και κοινωνικός αποκλεισμός σε μια κοινότητα μουσουλμάνων της Θράκης*, Μεταίχμιο, Αθήνα 2005
- Marushiakova Elena, Popov Veselin, "Ottoman Empire" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz
- Marushiakova Elena, Popov Veselin, "Russian Empire" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz
- Marushiakova Elena, Popov Veselin, *Gypsies in the Ottoman Empire. A contribution to the history of the Balkans*, University of Hertfordshire Press, Hatfield 2001
- Μιχαήλ Δόμνα, *Έθνος, εθνικισμός και εθνική συνείδηση: Μια ανθρωπολογική προσέγγιση*. Σταμούλης, Αθήνα 2015
- Μπαλτσιώτης Λάμπρος, "Στη μέγγενη δύο εθνικισμών. Με αφορμή τη Σαμπιχά Σουλεϊμάν: Οι Ρομά της Θράκης και οι πολιτικές απέναντί τους", *Χρόνος*, τ.12, Απρ 2014
- Μπαλτσιώτης Λάμπρος, "Άγνοια, αδιαφορία και «απάτη» για τους Ρομά. Απαραίτητη η εκ βάθρων ανασκευή της Εθνικής Στρατηγικής για τους Ρομά και η μεταστροφή της κυρίαρχης λογικής της «χαμένης υπόθεσης» που διέπει τα προγράμματα που τους αφορούν", *Χρόνος*, τ.24, Απρ 2015
- Baltsiotis Lampros, "Early Integration of Sedentary Romani Communities in Northern Greece" στο Gypsy Lore Society, *Annual Meeting and Conference on Romani Studies - Book of Abstracts*, Prague 2021, σ.185-186
- Μπίρης Κώστας, *Ρωμ και Γύφτοι - Εθνογραφία και Ιστορία των Τσιγγάνων*, Αθήνα 1954
- Brauman Rory, "From Philanthropy to Humanitarianism: Remarks in an interview", *The South Atlantic Quarterly*, τ.103, τχ.2/3, 2004, σ.397-417
- Petcut Petre, "Wallachia and Moldavia" στο Council of Europe, Project Education of Roma children in Europe, *Factsheets on Roma History*, Graz
- Πολίτου Ευανθία, *Η (ανα)παραγωγή και η ομοιογενοποίηση του «ειδικού» μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα: Η περίπτωση των Τσιγγάνων σε κοινότητες της Αττικής και της Θράκης*, Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, ΕΚΠΑ, Αθήνα 2001
- Ντούσας Δημήτρης, *Rom και φυλετικές διακρίσεις στην ιστορία, την κοινωνία, την κουλτούρα, την εκπαίδευση και τα ανθρώπινα δικαιώματα*, Gutenberg, Αθήνα 1997
- Τρουμπέτα Σεβαστή, *Κατασκευάζοντας ταυτότητες για τους μουσουλμάνους της Θράκης. Το παράδειγμα των Πομάκων και των Τσιγγάνων*, Κριτική, Αθήνα 2001

Τρουμπέτα Σεβαστή, "Εισαγωγή: Η αναζήτηση των Ρομά στις υποσημειώσεις της ιστορίας και στα πρωτοσέλιδα της πολιτικής" στο Σ. Τρουμπέτα (επίμ.), *Οι Ρομά στο σύγχρονο ελληνικό κράτος - Συμβιώσεις - Αναιρέσεις - Απουσίες*, Κριτική, Αθήνα 2008, σ.11-76

Featherstone Kevin, Παπαδημητρίου Δημήτρης, Μαμαρέλης Αργύρης, Νιάρχος Γιώργος, *Οι τελευταίοι Οθωμανοί - Η μουσουλμανική μειονότητα της Δυτικής Θράκης 1940-1949*, Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2013

Υπουργείο Εργασίας και Κοινωνικών Υποθέσεων, Γενική Γραμματεία Κοινωνικής Αλληλεγγύης και Καταπολέμησης της Φτώχειας, *Καταγραφή οικισμών και πληθυσμού Ρομά σε εθνικό επίπεδο (έτους 2021)*, Αθήνα 2022